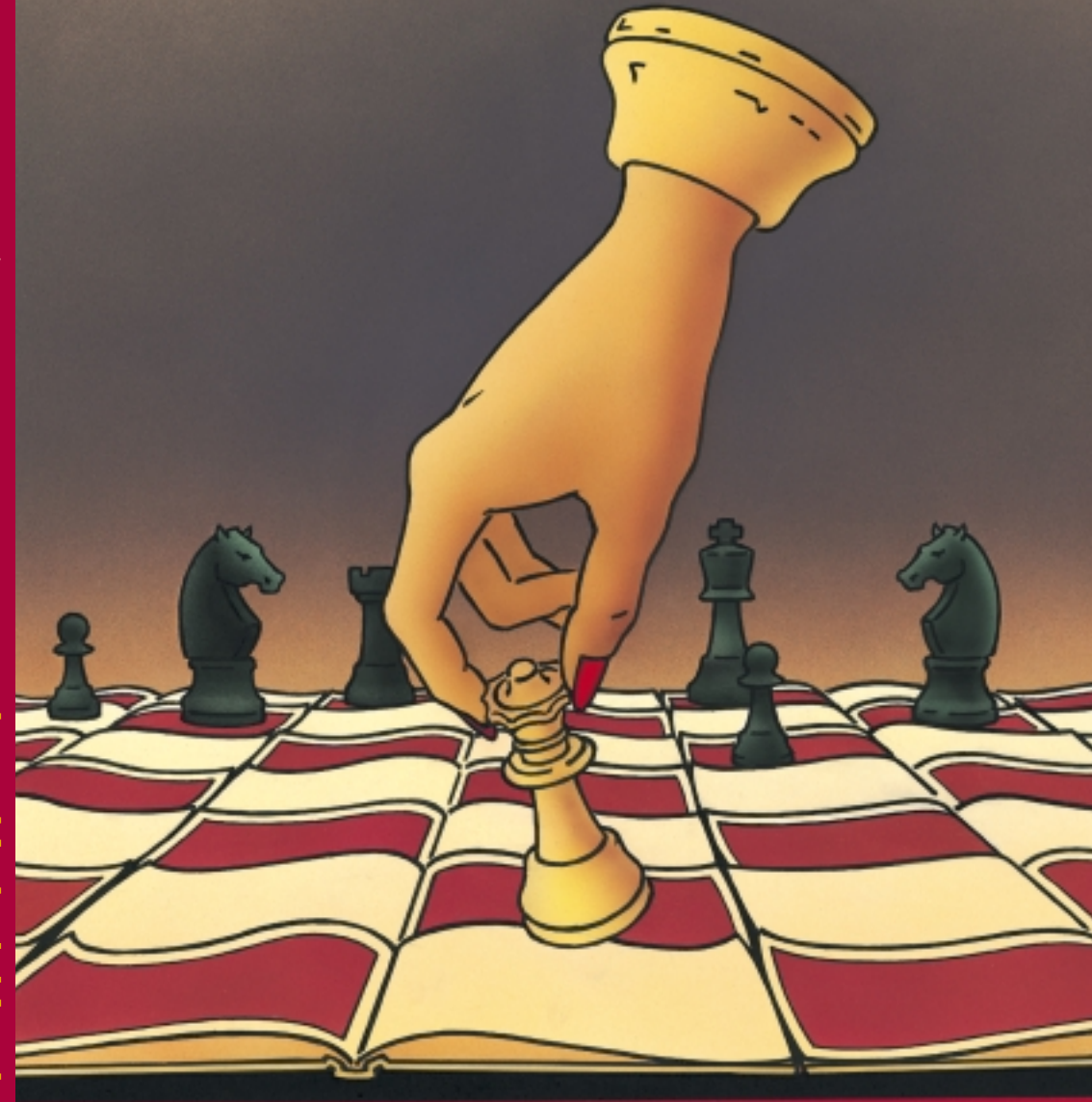

DAME AAN ZET QUEEN'S MOVE

dame aan zet ♛ queen's move

koninkl ijke bibli otheek

In deze catalogus zijn bijdragen opgenomen van arabiste prof dr Remke Kruk, schaakjournaliste drs Yvette Nagel Seirawan en schaaksocioloog dr Hans Scholten. Drs Henriëtte Reerink, beheerder van de schaak- en damcollectie van de KB, verzorgde de verklarende teksten bij de tentoongestelde werken op de expositie:
dame aan zet
vrouwen en schaken door de eeuwen heen

This catalogue contains contributions by the arabist prof dr Remke Kruk, the chess journalist Yvette Nagel Seirawan and the chess sociologist dr Hans Scholten. Henriëtte Reerink, staff member for the chess and draughts collection of the KB, provided the explanatory texts to the books exhibited in the exposition:
queen's move
women and chess through the ages

DAME AAN ZET

vrouwen en schaken
door de eeuwen heen

QUEEN'S MOVE

women and chess
through the ages

remke kruk
yvette nagel seirawan
henriëtte reerink
hans scholten

TENTOONSTELLINGSCATALOGI EN -BROCHURES

VAN DE KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Tentoonstelling van 28 augustus t/m 17 november 2000

Exhibition Koninklijke Bibliotheek August 28th to November 17th 2000

Queen's Move www.kb.nl

UITGEVER | PUBLISHER

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 2000

SAMENSTELLING | COMPILED BY

Henriëtte Reerink

BIJDRAGEN | CONTRIBUTIONS

Remke Kruk, Yvette Nagel Seirawan, Hans Scholten

VERTALING | TRANSLATION

Lysbeth Croiset van Uchelen-Brouwer, Erik Geleijns, Nynke Leistra,
Peter Thomson

GRAFISCH ONTWERP | GRAPHIC DESIGN

Geert Henderickx

OMSLAGILLUSTRATIE | COVER ILLUSTRATION

Joost Veerkamp

FOTO'S | PHOTOGRAPHY

Optische technieken KB / Optical Technology KB

BUREAUEDACTIE | EDITORIAL STAFF

Stafafdeling Communicatie | Corporate Communications Department

LETTERTYPE | TYPEFACE

Garamond Stempel, Copperplate

DRUK | PRINTED BY

Enroprint bv, Rijswijk

OPLAGE | NUMBER OF COPIES PRINTED

500

ISSN 0169-3557; 63

inhoud | contents

- 7 INLEIDING | INTRODUCTION
- 13 *Remke Kruk*
EEN DAME, EEN PAARD EN EEN TOREN VÓÓR
Middeleeuwse schaaksters in Oost en West
A LEAD OF QUEEN, KNIGHT AND ROOK
Female chess players in the medieval East and West
- 35 *Yvette Nagel Seirawan*
DAME AAN ZET
Een hobby, een beroep, een beleid
QUEEN'S MOVE
A hobby, a profession, a policy
- 57 *Hans Scholten*
DE DAME IN ZETDWANG
Schakende vrouwen in de negentiende eeuw
THE QUEEN IN ZUGZWANG
Female chess players in the 19th century
- 74 CATALOGUS | CATALOGUE

henriëtte reerink
inl eiding
introduction

das schach hat wie die liebe,
wie die musik die fähigkeit,
den menschen glücklich zu machen.
siegbert tarrasch (1862-1934)

■ The chess collection in the Koninklijke Bibliotheek is one of the biggest and most beautiful in the world. It has been a privilege to put together an exhibition of books from this rich, inexhaustible collection. A choice was made for an exhibition devoted to women and chess, a controversial and humorous subject reflecting a wide-ranging social development which is alluring to chess players and laymen alike. The objective of the exhibition is to paint a general cultural historical picture rather than to give an overview of the history and the present state of affairs of women's chess. The chess collection in the Koninklijke Bibliotheek was the starting point for putting together this exhibition.

The Koninklijke Bibliotheek was already in the possession of a modest number of chess books when it acquired the collection of chess historian Antonius van der Linde in 1876. The collection became world famous when the well-known chess book collector Meindert Niemeijer bequeathed his private collection of 7000 titles to the library in 1948. The *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana* was born. From that moment onwards, the Koninklijke Bibliotheek has actively collected chess books with the aim of maintaining as complete a chess collection as possible. The collection is marked by its diversity. All subjects that are related to chess are represented in the collection in a large number of languages.

Do women play such an important role in chess that it justifies an exhibition? Until recently, this question could still be asked. But when the Hungarian Judit Polgar became the youngest Grandmaster ever at age 15 in 1991, all judgments and prejudices of women and chess seemed for a moment to have evaporated. Even the greatest sceptic was taken by the idea that the impossible might become possible: a female world champion.

Judit Polgar is 23 years old, has an Elo-rating of 2658 (Kasparov's rating, by comparison, is 2851 and Timman's 2655) and is the number 30 on the world rankings. In January, 1996 she held the 10th place with a rating of 2675. Is she, together with her sisters Zsuzsa and Szofia, the exception that makes the rule that women can play chess alright, but not as good as men? Was their talent for chess in their genes or was it bred by the specific education they received? These are questions the future will provide answers to.

The exhibition *Queen's move* sheds light on the past and gives a general cultural historical picture of women and chess. Roaming along a selection of the most beautiful works from the collection the visitor meets women playing chess in early Islamic culture and in medieval Western Europe, individual women chess players and their achievements, women in chess societies, views on chess-playing women and the image of women and chess in literature, art, caricature and advertising.

Remke Kruk, Yvette Nagel and Hans Scholten wrote articles for the catalogue that shed more light on important topics. I would like to thank them for their fas-

■ De collectie schaakboeken van de Koninklijke Bibliotheek is een van de mooiste en grootste ter wereld. Het was dan ook een voorrecht om uit deze rijke, onuitputtelijke verzameling een tentoonstelling te kunnen samenstellen. De keus viel op een tentoonstelling over vrouwen en schaken: een controversieel en geestig onderwerp dat zowel voor schakers als niet-schakers aantrekkelijk is en de weerspiegeling behelst van een brede, maatschappelijke ontwikkeling. De tentoonstelling probeert meer een algemeen cultuurhistorisch beeld te geven, dan een gelijkmatig overzicht te bieden van de geschiedenis en de huidige stand van zaken rond het damesschaak. De schaakcollectie van de KB vormde bij de samenstelling het uitgangspunt.

De KB beschikte reeds over een bescheiden aantal schaakboeken, toen zij in 1876 de verzameling van de schaakhistoricus Antonius van der Linde aankocht. Wereldvermaard werd de collectie toen de bekende schaakboekenverzamelaar Meindert Niemeijer in 1948 zijn 7000 titels tellende privéverzameling aan de KB overdroeg. De *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana* was geboren. Vanaf dat moment ging de KB zelf actief schaakboeken verzamelen met het doel een zo compleet mogelijke collectie te verkrijgen. De collectie kenmerkt zich door haar diversiteit. Alle onderwerpen die ook maar enigszins met schaken te maken te hebben, zijn in deze verzameling vertegenwoordigd in de meest uiteenlopende talen.

Spelen vrouwen wel een zodanige rol van betekenis in de schaaksport dat dit een tentoonstelling rechtvaardigt? Deze vraag kon tot voor kort nog gesteld worden. Maar toen de Hongaarse Judit Polgar in 1991 op vijftienjarige leeftijd de jongste grootmeester aller tijden werd, leken alle (voor)oordelen over vrouwen en schaken even van de baan. Zelfs de grootste scepticus was in de ban van de gedachte dat het onmogelijke mogelijk zou kunnen worden: een vrouwelijke wereldkampioen schaken.

Judit Polgar is 23, heeft een Elo-rating van 2658 (ter vergelijking: Kasparovs rating is 2851 en die van Timman 2655) en staat dertigste op de wereldranglijst. In januari 1996 bezette zij met een rating van 2675 de tiende plaats. Is zij, samen met haar twee zusters Zsuzsa en Szofia, een uitzondering die de regel bevestigt dat vrouwen weliswaar wel kunnen schaken, maar niet zo goed als mannen? Zat het schaaktalent al in hun genen of is het aangeleerd door de gerichte opvoeding die ze kregen? Hun talent heeft niet geleden onder hun puberteit. Wat zal het moederschap voor gevolgen hebben voor hun bijzondere aanleg? Allerlei vragen waar de toekomst meer duidelijkheid over zal geven.

De tentoonstelling *Dame aan zet* belicht het verleden en geeft een algemeen cultuurhistorisch beeld van het thema vrouwen en schaken.

inating contributions. I also thank my colleagues in the Koninklijke Bibliotheek, the Max Euwe Centrum, the Cleveland Public Library (J.G. White Collection), the Princeton University Library (E.B. Cook Collection) and the visitors of the *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana* for all contributions, tips, help and stimulating remarks.

If, after your visit to the exhibition, you want to become further acquainted with the backgrounds of chess, the Koninklijke Bibliotheek is the place to be. The books are waiting patiently for you to take them from their shelves. Somewhere in one of the 40,000 volumes that the *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana* comprises at present is the answer to your questions.

Dwalend door een selectie van de mooiste werken uit de collectie maakt de bezoeker kennis met vrouwen die schaken in de vroeg-islamitische cultuur en in de Middeleeuwen in West-Europa, afzonderlijke schaaksters en hun prestaties, vrouwen binnen het schaakverenigingsleven, visies op vrouwen en schaken en beeldvorming over vrouwen en schaken in de literatuur, kunst, karikatuur en reclame.

Remke Kruk, Yvette Nagel en Hans Scholten schreven artikelen voor de catalogus die belangrijke aspecten van het onderwerp nader belichten. Graag wil ik hen bedanken voor hun boeiende bijdragen. Ook gaat mijn dank uit naar mijn collega's in de Koninklijke Bibliotheek, het Max Euwe Centrum, de Cleveland Public Library (J.G. White Collection), de Princeton University Library (E.B. Cook Collection) en bezoekers van de *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana* voor alle bijdragen, tips, hulp en bemoedigende reacties.

Mocht u zich na de tentoonstelling verder willen verdiepen in de achtergronden van het schaken, dan kunt u terecht bij de Koninklijke Bibliotheek. De boeken wachten geduldig totdat u ze ter hand zult nemen. Ergens in een van de 40.000 delen die de *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana* nu telt, ligt het antwoord op uw vragen besloten.

remke kruk
een dame, een paard
en een toren vóór
middel eeuwse schaaksters
in oost en west

a lead of queen,
knight and rook
female chess players
in the medieval east and west

■ Chess is not a women's game. A hackneyed expression, but is the idea as old as chess itself? Browsing through old literary texts, one gets the impression that before the rise of the modern game of chess in the sixteenth century, this was not an issue at all. Female chess players regularly occur in European and Arabic literature before 1500, and the point never arises whether they are by virtue of their sex suited to play the game or not, or whether they should be allowed to play at all. This in spite of the fact that Islamic culture in particular had, and has, very strong views on what is permissible and suitable for a woman, and what is not.

This ought not to be taken to mean that many women actually played the game. In the lives of most women, there simply cannot have been time or opportunity for such luxury pastimes. That, however, is not the matter that concerns us here.

In the following, I shall give a brief survey of what, on the basis of written sources, can be said about female chess players in the medieval world. The focus will mainly be upon the Islamic world, but medieval Europe will also briefly be brought in. Religious views on games and gambling will be discussed, but emphasis will largely be on the literary image of female chess players that we encounter in works of fiction. The main questions are: was it a point at issue whether the game of chess was permissible for women; in which context do female chess players appear in literature; and are women in these texts represented as weaker players than men?

islamic culture

The Arabs were introduced to the game of chess when they conquered the old Persian empire, shortly after the rise of Islam in the first half of the seventh century. The game quickly became popular, and by the eighth century it was already widespread. This did not happen, however, without some legal discussion. For it was a matter of debate whether it was legally permitted for a Muslim to play chess. Three things played a role in this discussion. Firstly, playing chess often involved gambling, strictly forbidden in Islam. Then there was the matter of the chess pieces, which were sometimes of the figurative kind, and thus prone to Islamic objections to the portrayal of living beings. Lastly, the game of chess was frowned upon because people could become so absorbed in it that they came to neglect their more important duties.

All these aspects arise in early Arabic stories from the pious tradition in which highly esteemed religious persons (the Prophet Muhammad or those from his immediate surroundings) are depicted expressing their views on the game of chess. Reports of this kind (mostly from the seventh or eighth centuries) played an important role in the development of religious opinion on the game. One ought to re-

■ Vrouwen kunnen niet schaken. Afgezaagde uitspraak, maar is het idee even oud als het schaakspel zelf? Wie er de oude literatuur op naleest, krijgt de indruk dat de vraag vóór de opkomst van het moderne schaakspel in de zestiende eeuw helemaal niet ter discussie stond. Schakende vrouwen komt men regelmatig tegen in de literatuur van voor 1500, maar dat het spel eigenlijk niets voor vrouwen is, komt daarbij niet aan de orde. Niet in de Europese literatuur, maar ook niet in de Arabische of Perzische. En dat terwijl de islamitische cultuur toch zeer uitgesproken opvattingen had, en heeft, over wat voor een vrouw geoorloofd of gepast is.

Dat wil overigens nog niet zeggen dat veel vrouwen het spel ook inderdaad gespeeld hebben. In de meeste vrouwenlevens zal daar eenvoudig geen tijd of gelegenheid voor geweest zijn. Maar dat is een andere kwestie.

In dit stuk zal ik in het kort een beeld geven van wat er, op grond van schriftelijke bronnen, te zeggen valt over schakende vrouwen in de middeleeuwse wereld. De islamitische wereld komt daarbij aan bod, en – kort – ook de Europese. Godsdienstige visies worden besproken, maar de nadruk zal liggen op het beeld dat uit de fictionele literatuur naar voren komt. Hoofdvragen zijn daarbij: is het een punt van discussie of het schaakspel voor vrouwen geoorloofd is; in welke context komen de schakende vrouwen in de literatuur aan de orde; en spelen vrouwen in die verhalen slechter dan mannen?

de islamitische cultuur

Toen de Arabieren kort na het begin van de Islam het oude Perzische rijk veroverden (eerste helft van de zevende eeuw), maakten ze ook kennis met het schaakspel. Het werd al spoedig populair. In de achtste eeuw was het al op ruime schaal verbreid. Het was daarbij nogal een punt van discussie of het schaakspel voor een moslim wel toelaatbaar was. Drie punten speelden daarbij een rol: bij het schaken werd dikwijls gewed, en kansspelen zijn in de islam verboden; er werd soms met figuratieve schaakstukken gespeeld, en de islam heeft bezwaar tegen het afbeelden van levende wezens; het schaakspel kan de aandacht zo in beslag nemen dat men zijn godsdienst- en andere plichten vergeet. Al die aspecten komen naar voren in vroege Arabische verhalen waarin personen met godsdienstig aanzien (de Profet Muhammad, of mensen uit zijn naaste omgeving) hun mening over het schaakspel laten blijken. Zulke verhalen (meestal uit de zevende of achtste eeuw) speelden een belangrijke rol in de godsdienstige meningsvorming over het spel. Als bijvoorbeeld verteld wordt dat twee mensen

alize, by the way, that these reports are to be seen as an expression of viewpoints rather than as historical fact.

An example is the following: Two men sat playing chess when the Caliph ʿUmar, well known for his intransigency in religious matters, walked by and greeted them in a friendly way. From this it may be concluded that his religious sensitivities were not offended.

One needs sufficient background knowledge in order to assess the proper meaning of such snippets of information, and to decide whether they convey a positive or a negative view of chess. An example may serve to illustrate this. It is said of a certain Abū ʿAwn that he was favourably inclined towards chess. We are also told that this man had gold teeth (*Book on chess*, p. 22). So, what are we to conclude from this? Is it a positive or a negative statement about the game of chess? Here we have to keep in mind that the wearing of gold (including gold teeth) by men is condemned under Islamic law. It may, therefore, be deduced that this is not a favourable statement regarding the game of chess.

Or the following: it is said of ʿAlī ibn Husayn, a great-grandson of the Prophet, that he used to play chess with his wife (indicated, as is usual in Arabic, as *ahlihi*, 'his family') (*Book on chess*, p. 15). There was much conflict in Islam between the followers of the family of the Prophet and their political opponents. If this story was disseminated by opponents, then it indicates an unfavourable attitude to the game of chess, but if it was spread by supporters then it may be seen as an attempt to legitimize the game.

There also is another question, which is of some relevance for our present purpose: does the fact that he played chess with a woman, his wife, give a positive or negative slant to the matter? This question can only be answered by having a look at other stories in which women appear.

The following story about the attitude of Zubayr, a respected Muslim, is an example: Safiya, the daughter of Zubayr, played chess with Asmā', ʿĀ'isha and ʿUbaida, three other daughters of Zubayr's. Their father did not forbid them to play except when the sky was overcast. For then he told them to put the game away, 'because it is now time to remember God' (*Book on chess*, p. 17). The connection with the weather circumstances is somewhat mysterious. Possibly this had to do with the fact that a cloudy sky raised hope of much-needed rain.

Clearly the fact that this story involved women, not men, playing chess has no special significance. The message simply is that it is sometimes time to stop idle pastimes and attend to other, higher matters. This brings us to the third point: the worry that chess might distract from other, more important matters. It was well known that people (men, in this case) could become so engrossed in the game as to neglect all other matters. The people of Medina, it is said, refused to marry their daughters to men who played chess because 'the game of chess is like a second

zaten te schaken en de khalief ʿUmar, een bekende scherpshlijper op godsdienstig gebied, langsliep en ze vriendelijk groette, kan men daaruit zijn conclusies trekken.

Er is overigens nogal wat achtergrondkennis voor nodig om te beoordelen of zulke verhalen nu een negatieve of een positieve visie op het schaakspel geven. Een voorbeeld: Over ene Abû ʿAwn wordt verteld dat hij gunstig over het schaken dacht, en ook dat hij vergulde tanden had (*Book on chess*, p. 22). Is dat nu een positieve of een negatieve vermelding van het schaakspel? Het dragen van goud (vergulde tanden vallen daaronder) door mannen wordt door de islamitische wet afgekeurd, en daaruit valt af te leiden dat de mededeling anti-schaakspel is.

Of het volgende: over ʿAlî ibn Husayn, een achterkleinzoon van de Profeet, wordt verteld dat hij schaak speelde met zijn vrouw (aangeduid, zoals meestal in het Arabisch, als *ahlihi*, 'zijn gezin') (*Book on chess*, p. 15). In de Islam is veel strijd geweest tussen aanhangers van de familie van de Profeet en hun politieke tegenstanders. Als dit verhaal door tegenstanders in omloop is gebracht, duidt het op een anti-houding tegen het schaakspel; zijn het aanhangers, dan is het een poging om het spel te legitimeren. En maakt het feit dat hij met zijn vrouw schaakte, het geheel dan nog extra positief of negatief? Die vraag moet dan weer beantwoord worden door te kijken naar andere verhalen waar vrouwen in voorkomen.

Bijvoorbeeld het volgende verhaal over de houding van Zubayr, een gerespecteerd moslim: Safîya, dochter van Zubayr, speelde schaak met haar zusters Asmâ', ʿĀ'isha en ʿUbaida, eveneens dochters van Zubayr. Hun vader verbood het hun niet, behalve als het een bewolkte dag was. Dan zei hij: 'Doe het weg, want nu is het tijd om God te gedenken' (*Book on chess*, p. 17). Dit heeft mogelijk te maken met het feit dat bewolking hoop gaf op regen.

Dat het hier gaat om meisjes die schaken speelt geen enkele rol. Wel, dat het soms tijd is de aandacht weer aan andere, hogere, zaken te wijden. Daarmee komt het derde punt aan de orde: de zorg dat het schaakspel afleidt van belangrijker dingen. Het spel kon mensen (in die context is trouwens altijd sprake van mannen) enorm in zijn ban krijgen. De mensen van Medina, zo wordt verteld, wilden hun dochters niet uithuwelijken aan iemand die schaak speelde, want 'het schaakspel is als een mede-echtgenote' (Wieber, p. 201). In dezelfde lijn ligt de mededeling (Wieber 1972, p. 236) over een vrouw die echtscheiding vraagt op grond van het feit dat haar man voor niets anders aandacht heeft dan voor het schaakspel.

In veel berichten komt het punt naar voren. De khalief Amîn (809-13) was op het moment dat Baghdad dreigde te vallen zo verdiept in een schaak-

wife' (Wieber, p. 201). The issue also comes up in the report (Wieber, p. 236) about a woman who filed for divorce on the grounds that her husband was so absorbed in chess that he paid no attention to anything else.

The issue, developed into a literary *topos*, arises in many reports. When Baghdad was about to fall, the caliph Amin (809-13) was so engrossed in a game of chess with his concubine Kawthar, that he reacted to the panic among his courtiers with: 'Wait a minute! Just a few more moves and I shall have checkmated Kawthar' (Wieber, p. 224-5). The story may well have been spread by Amin's political opponents in order to discredit him. Once again, though, the criticism concerns his absorption in the game, or frivolous pastimes in general, rather than the fact that he played chess with a woman.

There are a number of similar anecdotes, all of which have been passed on as historical facts by Arab historiographers. The historical value of most of them is doubtful. Some, like the two below, can be immediately recognized as part of a campaign to discredit someone:

The caliph Mu'awiya (ruled 660/1-680), a poor chess player, had a female Indian slave who was an excellent chess player. When she took on another chess partner, Mu'awiya gave orders to put her in a coffin and bury her alive (Wieber, p. 60; 218-9). This Mu'awiya was much maligned by later political groups and there, undoubtedly, lies the origin of this story.

The caliph Muktafi (902-908) organized a competition between two well-known scholars, Suli and Mawardi, both of whom were famous chess players. Mawardi, in particular, always boasted of his chess achievements. Mawardi did indeed win but only with the help of a female slave (Wieber, p. 228). A version of the story which is slightly less damning to Mawardi comes from the historian Mas'udi (VIII, p. 312): in this version he lost, but at least did not receive any help. Both anecdotes are clearly part of an anti-Mawardi campaign. It is difficult to say whether, in the first version of the story, the fact that the assistance came from a female is an extra negative point. The impression is that the focal point is the fact of his requiring assistance, and not the fact that the help came from a woman.

Negative elements such as these are not to be found in the following anecdotes:

The caliph Harun ar-Rashid (786-809) was beaten three times in a row by a female slave. As a reward she asked the caliph to set free someone who was dear to her. The request was granted (Wieber, p. 222). This is a familiar theme in fictional literature, as can be seen, for instance, in the story of the slave girl Tawaddud which will be dealt with later. Another familiar literary theme (also included in 'Tawaddud') is that of a 'test' which has to be taken. The following anecdote illustrates this.

A slave trader reported how he had offered Amin's brother, the caliph Ma'mun,

partij met zijn concubine Kawthar, dat hij op de paniek van zijn hovelingen reageerde met: 'Wacht even! Nog een paar zetten, en dan heb ik Kawthar mat' (Wieber, p. 224-5). Het verhaal kan heel goed door Amîns politieke tegenstanders in omloop gebracht zijn om hem in diskrediet te brengen. Maar, ook dan: het punt van kritiek is zijn absorbtie in het spel, niet het feit dat hij met een vrouw speelde.

Nog wat van die verhalen, allemaal als historische feiten overgeleverd door Arabische geschiedschrijvers. Het historisch karakter van de meeste is twijfelachtig. Sommige zijn direct te onderkennen als onderdeel van een campagne om iemand in diskrediet te brengen, zoals deze twee:

De khalief Mu'âwîya (regeerde 660/1-680), een slecht schaker, had een Indische slavin die uitstekend speelde. Toen zij een andere schaakpartner nam, liet Mu'âwîya die in een kist stoppen en levend begraven (Wieber 1976, p. 60; 218-9). Mu'âwîya werd door latere politieke groeperingen zeer verguisd, en daar ligt ongetwijfeld de bron van dit verhaal.

De khalief Muktafî (902-908) organiseerde een wedstrijd tussen de bekende geleerden Sûlî en Mâwardî, beiden befaamde schakers. Vooral Mâwardî schepte altijd enorm op over zijn schaakprestaties. Mawardî won inderdaad, maar alleen dankzij de hulp van een slavin (Wieber, p. 228). Een voor Mâwardî iets minder vernietigende versie van het verhaal vinden we bij de historicus Mas'ûdî (VIII, p. 312): daar krijgt hij geen hulp, maar verliest dan ook. Beide anekdotes horen duidelijk thuis in een anti-Mâwardî-campagne. Of het feit dat de hulp in de eerste versie van het verhaal juist van een slavin kwam een extra negatief punt was, valt moeilijk te zeggen. De indruk is dat het er vooral om gaat dat hij assistentie nodig had om staande te blijven.

Zulke negatieve elementen zitten er niet in de volgende anekdotes:

De khalief Harûn ar-Rashîd (786-809) werd drie maal achter elkaar door een slavin verslagen. Als beloning vroeg zij om vrijlating van iemand die haar na aan het hart lag. Het verzoek werd ingewilligd (Wieber, p. 222). Een motief dat bekend is uit de fictionele literatuur, zie bijvoorbeeld het verhaal van Tawaddud, dat straks aan de orde komt. Dat geldt ook voor de 'test' die in de volgende anekdote moet worden afgelegd:

Een slavenhandelaar vertelde dat hij Amîns broer, de khalief Ma'mûn, voor tweeduizend dinar een slavin had aangeboden die uitstekend klassiek Arabisch kende, gedichten kon maken, en ook verder uitstekend onderlegd was in alles wat men in elegant en erudiet gezelschap hoorde te kunnen. Zo beheerste ze ook het schaakspel. Ma'mûn zei: 'Als ze een veld dat ik noem weet te pareren met een eigen veld, koop ik haar voor de prijs die je noemt, en zelfs nog wel voor meer.'

two thousand dinars for a female slave who spoke excellent classical Arabic, could compose poetry and was in general very accomplished in everything that one ought to know in elegant and erudite circles. To play chess was one of these accomplishments. Ma'mûn said: 'If she is able to counter a square which I specify with a square of her own, then I shall buy her for the price you stated or even for more.'

The same caliph Ma'mûn had a slave, ʿArīb al-Ma'mūniyya, about whom someone said: 'My father said to me that he had never seen a woman who equalled ʿArīb for beauty, wit, eloquence and quick-wittedness or who played a better game of chess or backgammon than she did' (Nuwayrī v, p. 95-6).

The picture emerging from these stories is that knowledge of the game of chess was an elegant achievement on a par with many others. It could be compared with, for example, playing the lute, being able to recite poetry and being able to hold one's own in erudite conversation. These were things which women also learned, especially such female slaves as were trained to play a kind of geisha role in social life.

Not only did these women play chess but they often played, according to the (implicitly male) views given in these stories, extremely well. There is no indication at all that good chess playing was associated exclusively with men, even though the women who were trained in these kinds of skills can never have been more than just a small group.

Although the above stories are presented in the sources as historical events, it bears little doubt that they are mostly fiction. Yet they do date from approximately the time in which the events are placed, namely Islamic culture in the eighth and ninth centuries, and therefore may be taken to give us some idea of the views on such matters that were considered socially presentable at that time and age.

medieval arabic romances of chivalry

In addition to these professedly 'historical' reports there is, of course, also the explicitly fictional medieval literature. Here too, the game of chess appears regularly, and not exclusively being played by men. The medieval Arabic romances of chivalry give regular examples of female players being involved, such as *The Adventures of Baybars*, a very large romance cycle¹. In one episode, for example, the hero Shīha plays chess with his wife Tāj Nās, a *Djinni*² princess. They while away their time in this way, biding the end of the reign of a repulsive brute called Jamr (*Sirat az-Zāhir Baybars* iv, p. 2388-9).

The following episode occurs in another romance of chivalry. A Greek Amazon princess named Abrīza appears in the history of King ʿUmar an-Nuʿmān and his two sons, Sharkān and Dāʿul-Makān. Prince Sharkān falls in love with Abrīza.

Dezelfde khalief Ma'mûn had een slavin, ʿArîb al-Ma'mûniyya, over wie een zegsman meedeelt: 'Mijn vader zei tegen me, dat hij nooit een vrouw gezien had die ʿArîb kon evenaren in schoonheid, geestigheid, welbespraaktheid en gevatheid, of die beter kon schaken en triktrakken dan zij' (Nuwayrî v, p. 95-6).

Het beeld dat uit deze verhalen naar voren komt is dat kennis van het schaakspel een elegante verworvenheid was zoals vele andere; het stond op één lijn met, bijvoorbeeld, het bespelen van de luit, het kunnen reciteren van gedichten, en een beetje kunnen meepraten over intellectuele onderwerpen. Dat waren dingen die vrouwen ook leerden. Dat gold speciaal voor de slavinnen die opgeleid werden om een geisha-achtige rol in het sociale leven te spelen. Niet alleen dat deze vrouwen schaakten, maar ze schaakten, volgens de (mannen)visie die uit de verhalen blijkt, ook vaak bijzonder goed. Er is geen enkele aanwijzing dat goed schaakspelen iets was dat exclusief met mannen werd geassocieerd. Natuurlijk is het wel zo, dat de vrouwen die in dit soort vaardigheden werden getraind altijd maar een kleine groep vormden.

De verhalen hierboven worden gepresenteerd als historische gebeurtenissen. Ze zullen wel grotendeels verzonnen zijn, maar dateren wel degelijk uit de tijd waarin de gebeurtenissen gesitueerd worden, namelijk de islamitische cultuur van de achtste en negende eeuw. Daarom geven ze ons wel een beeld van de manier waarop destijds tegen deze zaken werd aangekeken.

middel eeuws-arabische ridderromans

Naast deze meer of minder betrouwbare historische verslagen is er natuurlijk ook de expliciet fictionele middeleeuwse literatuur. Ook daarin komt het schaakspel regelmatig aan de orde, en niet alleen gespeeld door mannen. De middeleeuws-Arabische ridderromans geven er regelmatig voorbeelden van, zoals *De avonturen van Baybars*, een kolossale romancyclus¹. Geschaakt wordt daarin bijvoorbeeld door de held Shîha en zijn echtgenote Tâj Nâs, een *jinn*-²prinses die in de toekomst kan kijken. Zo korten zij de tijd die ze werkeloos moeten doorbrengen omdat een weerzinwekkende bruid, Jamr genaamd, aan de macht is en (Tâj Nâs weet dat) dat zeven jaar lang zal blijven. (*Sîrat az-Zâhir Baybars* IV, p. 2388-9).

Een andere episode uit een ridderroman (een korte) is de volgende. In de geschiedenis van koning ʿUmar an-Nu'mân en zijn beide zonen Sharkân en Dâ'ul-Makân treedt de Griekse Amazonenprinses Abrîza op. Prins Sharkân

When he comes upon her practicing the martial arts with her companions, he challenges her to a wrestling match. He loses a number of times in succession. Abriza then asks him (Littmann I, p. 531 ff.) whether he also plays chess. Sharkân answers affirmatively and even recites a poem in which he expresses his love for her in chess terms. Then they start to play together. However, instead of paying attention to the game, Sharkân keeps looking into her eyes so that he plays his knight instead of his bishop. She beats him five times in succession and his reaction is 'How could it have been otherwise with you for an opponent?'

This last romance of chivalry forms part of the story collection of *1001 Nights*. Two other stories in this collection feature women playing chess. Of these, the story of Tawaddud is probably the best known. Tawaddud is a beautiful, fifteen-year-old slave girl who is amazingly well versed in all branches of scholarship. She is also very accomplished in elegant skills such as backgammon, chess and playing the lute. She is offered for sale to the caliph, who invites specialists of all kinds to come and pit themselves against her. Tawaddud, not unexpectedly, wipes the floor with all her male opponents and, as a sign of their degradation, she takes their clothes from them. Finally, the chess master, the best in the country, is allowed to try his luck. Tawaddud beats him three times in succession though she has, in the last game, given him a lead of queen, knight and a rook³ (Littmann III, p. 693 ff.).

When every opponent had been beaten the caliph is sufficiently convinced of her abilities, and asks Tawaddud to name her own reward. She asks to be allowed to live at the court of the caliph together with her former master and lover, the young man who had to offer her for sale due to lack of money. And so it was.

Then there is the chess episode from the history of Zayn al-Mawâsif and Masrûr. The beautiful Zayn al-Mawâsif asks Masrûr, who is hopelessly in love with her, whether he plays chess (Littmann v, p. 561 ff.). So he does. She has a chess set brought 'and behold, the set was made of ebony inlaid with ivory. The [cloth] board was embroidered with shining gold, and the pieces were pearl and ruby'. 'Do you want red or white?' asks Zayn al Mawâsif. 'You take red,' he says, 'because it suits you better.' However, when she makes a move he is so fascinated by the beauty of her fingertips that his brain becomes fogged and he is checkmated very quickly. In order to sharpen his attention he proposes playing for a wager. This only makes things worse: in the end he loses all his possessions to her. Sometimes he is even so confused that he plays with her pieces instead of his own. At her request he writes a long poem about their game. Here follow some of its lines:

My white armies were all wiped out
for love caused copious tears to flow.
No king, no rook or pawn was left about:
The whole white host did perish in a row.

■ abrîza wint van sharkân - 5

Forma. Quod ad formam ejus attinet. bene capitatus fuit, fronte relicta, candidus, parvis oculis, pulcher, procerus, magna . . . profunda spatularum interstitia, & robusto corpore. Quod ad naturam. abundantius fuit liberaturatio: veram deditus effusione sanguinis, incosultus, & ignavus. Negavit eam, cum significaretur ei Alim f. Ise f. Mahani eam esse, & exercitum ejus in fugam versam, atque ipse eam Catero servo suo venaretur piscis, dixisse, Ne

وصفته كان سبطاً اشرف لبعض صغبر العبيد بن جبلا طويلاً عظيم السكراديس بعد ما بهن للسكرين شديداً في يده * وسرته كان مغزاً السجا الا انه كان مغاسكا للدماء ضعيف الرئي صاحباً * وقد مروى عنه انه لما خبر بقتل علي بن عيسى بن ماهان وهرقه عسكره كان هو وكوثر مولاه يصطادان السمك فقال دعوني من هذا ان كوثر اصطاد سمكين وانا ما اصطدت شياً بعد * ولعب هو وكوثر يوماً بطرخ وظاهر ان ذلك محاصر بغداد وقد اشتد القتال فقال له بعض خواصه يا امير المؤمنين ما هذا وقت اللعب * وانظر في امره فقال دعني فقد لاح لي شيء كوثر شاء مات وفي منزه قال الشاعر

Sine me : jam enim mihi apparuit contra Caterum taurus silvestris, moriturus. Atque de hujusmodi Rege ait Poeta,

Non
non
oc-
curre,
dam
am,

non non tempus est ludendi, fangi, & rationem habe negotiat. At ille respondit, Sine me : jam enim mihi apparuit contra Caterum taurus silvestris, moriturus. Atque de hujusmodi Rege ait Poeta,

Cum mane Rex est lusu occupa- tus, regno ejus adscribe misfe- riam & bellum.

An non vides Solem in Libra esse descendentem? Arque signu illud caeleste signum lusus est & gaudij.

Refert autem Ibrabimus f. Mabadu, se commoratum fuisse cum Mahamwede Alaminu, in civitate Almansoru; in palatio ejus, Aula scilicet aurea, cum obfideret eam Tabernu: atque.

Egressus quaedam nocte ex aula est Alaminu, ut se reficeret, ob angustia in qua erat, & abijt subdum, deinde autem ad me misit, venique ad eam; & dixit mihi, Videfec, à Ibrabim noctu hujus serenitatem, & luna, atque lucis ejus pulchritudinem, nobis hic existentibus in ripa Tigri? Nonquid vobis libere vinum? Respondi ego, Pro tibi placuerit: constituit enim me Deus tuum serenum. Mox iussu offerri libra una visis, eam bibis: & mihi tantandem liberandum quoque datum fuit. Hinc canere ego cepi ea, qua grata illi fore sciebam. Et dixit mihi, Quid dicas de eo, qui contradicat tibi? Respondi ego, Non mihi quod dixi faciet vinum. Et vocavit puellam qua apud ipsum erat, nomine Darsam, ex qua ego nomine zagarium cepi.

ادا شد ملكه بالاهو مشتغلا فاحكم بجه ملكه بالويل والعرب *

أما ترا الشمس في لبران هائلة وهن برج الالهو والعرب *

وذكر ابرهيم بن المهدي انه سكان دارالا مع محمد الامين في مدينة النصور في قصر بواب الذهب لما حاصره ظاهر

قال خرج ذات ليلة من القصر وقد ان يفرج من الضيق الذي هو فيه فصار الى اسفل من الجلد ثم ارسل بيلا فحيت اليه فقال لي يا ابرهيم اما ترى طبت هذه الليلة وحسن الامر وضوء ولكن في شاطي دجلة فهل لك في الشرب فقلت فانك جعلني الله فداك قدعنا برطل نهد فشربه وسقبت منزه فابتدأت اشي ما كنت اتم انه يحب فقال لي ما تقول فهدن وضرب حياك فقلت ما احوجني الي ذلك فد ما جارية متقدمة عنده فقال لها ضعف فطهرت من امها

Præfata
monia
ejus.

R nobis

wordt op haar verliefd. Hij daagt haar uit in het worstelen, een tak van de strijdkunst, en verliest een aantal keren van haar. Dan vraagt Abrîza (Van Leeuwen III, p. 29 e.v.) hem of hij ook schaak speelt. Sharkân bevestigt dat, en reciteert een gedicht waarin hij zijn liefdesverlangen in schaaktermen verwoordt. Dan spelen ze, maar in plaats van op de stukken te letten kijkt hij naar haar gezicht, zodat hij een zet doet met zijn paard in plaats van met zijn loper. Vijf maal in successie verslaat zij hem, en zijn reactie is: 'Hoe zou het ook anders kunnen als iemand met jou speelt?'

Deze laatste ridderroman is opgenomen in de verhalencollectie van *Duizend-en-één-nacht*. Daarin komen nog twee verhalen voor waarin door vrouwen geschaakt wordt. Van die episodes is de geschiedenis van Tawaddud waarschijnlijk het meest bekend. Tawaddud is een beeldschoon, vijftienjarig slavinnetje dat een wonder van geleerdheid blijkt te zijn in alle takken van wetenschap. Daarnaast is zij ook zeer bedreven in elegante vaardigheden zoals triktrak, schaken en het luitspel. Specialisten op alle terreinen mogen zich met haar komen meten. Tawaddud laat al haar mannelijke tegenstanders smadelijk in het stof bijten, en neemt ze, ten teken van hun degradatie, hun kleren af. Ten slotte mag ook de schaakmeester, de beste van het land, zijn geluk beproeven. Tawaddud verslaat hem drie keer achter elkaar, waarbij zij hem de laatste keer een dame, een toren en een paard³ voorgeeft (Van Leeuwen VII, p. 253-4). Als alle tegenstanders verslagen zijn, is de khalief overtuigd. Tawaddud mag zeggen hoe zij beloond wil worden. Haar verzoek is om aan het hof te mogen wonen samen met haar voormalige meester/geliefde, de jongeman die haar uit geldnood moest verkopen. Zo gebeurt het.

Dan is er nog de schaak-episode uit de geschiedenis van Zayn al-Mawâsif en Masrûr. De schone Zayn al-Mawâsif vraagt aan de dodelijk op haar verliefde Masrûr of hij schaak speelt (Van Leeuwen 1997, XII, p. 374). Ja, dat doet hij. Ze laat een spel komen 'en kijk, het spel was van ebbenhout, ingelegd met ivoor, en er hoorde een bord bij dat was versierd met glanzend goud, en de stukken waren van parels en robijnen'. 'Wil je rood of wit?' vraagt Zayn al Mawâsif. 'Neem jij maar rood,' zegt hij, 'want dat past beter bij je.' Maar als zij een zet doet, is hij zo gefascineerd door de schoonheid van haar vingertoppen dat hij totaal niet meer na kan denken, en binnen de kortste keren mat gezet wordt. Om zijn aandacht wat te activeren stelt hij haar voor om tegen een inzet te spelen. Daarmee is hij alleen maar verder van huis: hij verliest uiteindelijk zijn hele bezit aan haar. Soms is hij zelfs zo in de war dat hij met haar stukken speelt in plaats van met zijn eigen. Op haar verzoek maakt hij een lang gedicht op hun spel. Enkele regels daaruit:

Masrūr's sacrifices are, in the end, not in vain: after many trials and tribulations he finally marries Zayn al-Mawāsif.

battle between the sexes

Can a pattern be discerned in these stories? I think so. All three cases present a trial of strength with the difference in gender between the players adding an extra thrill. The woman wins in all three cases. The way the story ends, however, is of minor importance: the central focus is on the 'struggle between man and woman'.

Narrative literature (not just the Arabic) depicts this battle between the sexes in a variety of forms. It can be fought out in the arena of the intellect or on the games field. This can be done with riddles, poems, weapons, games or a combination of these things. It can be a matter of gaining supremacy in love, but also of getting the upper hand in other fields. Zayn al-Mawāsif keeps the amorous Masrūr at a distance for a while; Tawaddud enters into an intellectual competition and, in the story of Abrīza and Sharkān, the game of chess is part of the wider theme of the 'brave warrior princess' which is very widespread in Persian, Arabic and Turkish literature (Kruk 1994). The combat between hero and heroine is a stock element in this. A standard motif is that the man claims to have lost because he was distracted by the beauty of the woman, just as happens in the game of chess described above.

Of these three *1001 Nights* episodes, the story of Abrīza and Sharkān reflects the position which chess had obtained in the cultural code from the time of the Abbasids onwards to the fourteenth century world of the Egyptian Mameluks. It had become part of the accepted set of gentlemanly accomplishments. Ibn Qayyim's tract also illustrated this: the game of chess was implicitly included in the *furūsiyya*, the chivalrous arts. Certainly, therefore, a game for gentlemen but, at least in literature, also for ladies who had trained themselves in these skills.

If we try to summarize the general trend which emerges from medieval Islamic culture, then we may say that (bar the objections of very strict theologians) chess was a game that could be played by anyone who was sufficiently educated. Everyone could play it if they so wished, both men and women.

medieval europe

Chess came from the Arab world to Europe during the Middle Ages. Various changes were made to it. The names and also sometimes the shapes of a number of pieces changed: the elephant became a bishop, the chariot eventually became a

Mijn witte legers werden uitgerooid
 want liefde liet mijn tranen rijkelijk stromen.
 Geen koning, toren of pion bleef ongemoeid:
 de hele witte troepenmacht is omgekomen⁴.

Masrûrs offers zijn uiteindelijk niet vergeefs: na vele wederwaardigheden trouwt hij met Zayn al-Mawâsif.

strijd tussen de seksen

Is er in deze verhalen een patroon te ontdekken? Ik denk het wel. In alle drie de gevallen gaat het om een krachtmeting, en het sekseverschil tussen de wedstrijdpartners voegt daar een element van extra spanning aan toe. In alle drie gevallen wint de vrouw. Hoe het verhaal uiteindelijk afloopt, is daarbij van ondergeschikt belang; het motief van de ‘tweekamp tussen man en vrouw’ staat in dit verband centraal.

De vertel-literatuur (niet alleen de Arabische) geeft allerlei vormen van deze strijd tussen de seksen. Hij kan uitgevochten worden op intellectueel gebied, met raadsels, met gedichten, met de wapens, met het spel, of met een combinatie van deze dingen. Het kan daarbij gaan om suprematie in de liefde, maar ook om andere dingen. Zayn al-Mawâsif houdt de verliefde Masrûr een tijdlang op afstand; Tawaddud gaat een intellectuele competitie aan; in de geschiedenis van Abrîza en Sharkân is de schaakwedstrijd opgenomen in de bredere thematiek van het ‘dappere ridderprinses’-motief, dat in de Perzische, Arabische en Turkse literatuur zeer verspreid is (Kruk 1994). Het duel tussen held en heldin, meestal uitgevochten met de wapens, is daarin een vast element. Een vast thema is daarbij dat de minnaar verliest omdat hij wordt afgeleid door de schoonheid van de vrouw, net zoals dat gebeurt bij het hier beschreven schaakspel.

De geschiedenis van Abrîza en Sharkân weerspiegelt daarmee de plaats die het schaakspel innam in de sociale code. Dat gold voor verschillende tijden en plaatsen: Abbasidisch Baghdâd, maar ook de veertiende-eeuwse wereld van de Egyptische Mamelukken. We zagen dat in Ibn Qayyim's traktaat. Het schaakspel is daar een officieus onderdeel geworden van de *furûsiyya*, de ridderactiviteiten. Bij uitstek een spel voor heren dus, maar – althans in de literatuur – ook voor dames die zich in de riddervaardigheden bekwaamd hebben.

Bezwaren genoeg van strenge theologen, maar als we de algemene tendens van de middeleeuws-islamitische cultuur proberen samen te vatten, kunnen we zeggen dat het schaken een spel is voor ieder die voldoende

castle and the vizier changed to a queen. The introduction of the 'queen', however, caused some embarrassment. For if promoted pawns could be changed into queens the king would no longer be monogamous. In the Islamic world this would cause no very great shock, but, in Christian Europe, it took a lot of thought and some fudging of the rules to fit in this new development. All kinds of solutions were thought up: forbidding the promotion of pawns while the queen was still in play; changing the name of 'queen' into 'lady', 'maiden' or 'mistress' so that she was no longer exclusively tied to the king (she is called 'dame' in Dutch) or referring to the promoted pawn by one of these three terms (Murray, p. 426 ff.).

Chess metaphors have often been used to express moral views; the game is eminently suitable for metaphorical use. The poor queen did not escape this fate. In a well-known moralistic tract by Jacobus de Cessolis, probably dating from the thirteenth century, *Liber de moribus hominum et officiis nobilium*, the author explains his views in chess terms. About the queen we read in the Dutch version: 'Maer ouermits dan die vrouwen van natueren cranc sijn en hen niet toe en behoort te vechten oft te strijden, so en is haer niet gheorlooft den rechten ganc te gaen ... Ende nae haeren eersten ganc soo en mach si niet meer dan een velt ouerhoec gaen...' [*However, as women are weak by nature and it is not their part to fight or to do battle, therefore is she not permitted to walk in a straight line. And after her first move she may not go more than one square diagonally...*] (Van der Linde, p. 38, ed. Leuven 1551).

Such discussions about the queen are, of course, completely absent in connection with the queen-less Arabic game. Yet it is remarkable to note how various European developments regarding chess run parallel to those in the Islamic world. In Christian Europe, for instance, there was a discussion very similar to that in the Islamic world about the question whether the game of chess was acceptable from a religious point of view. Clergymen regularly vented negative opinions about this, forbidding the game as idle entertainment distracting from higher matters.

And, just as in the East, the game quickly became part of the range of activities which belonged in elegant society. One might, for example, play chess after dinner, just like other board games. In Philippe de Beaumanoir's *Blonde of Oxford*, written between 1270 and 1283, a gentleman and a lady play chess as an after-dinner game. (Murray, p. 429, ed. Paris 1858, p. 15)

In medieval European, just like in medieval Arabic, romances of chivalry the game of chess is regularly mentioned. European literature, however, comes up with various new themes, such as killing or wounding someone with a chess board. It is not surprising that this does not occur in medieval Arabic literature: the Arabic chess 'board', an embroidered piece of cloth, was not very suitable for such purposes. Familiar themes are also encountered, however, and the game of chess between hero and heroine is one of these.

ontwikkeling heeft genoten. Iedereen mag het spelen: heren, maar ook dames. Als ze daardoor maar niet vergeten te bidden.

middel eeuws europa

Vanuit de Arabische wereld kwam het schaakspel in de Middeleeuwen naar Europa. Verschillende veranderingen traden daarbij op. De namen, soms ook de vormen, van enkele stukken veranderden: olifant werd looper, strijdswagen werd uiteindelijk toren, en de vizier veranderde in een koningin. De koningin deed dus haar intrede, en daarmee deed zich ook een pijnlijk probleem voor: als promoverende pionnen in koninginnen konden veranderen, was de koning niet langer monogaam! Dat zou in de islamitische wereld geen probleem geweest zijn, maar in het christelijke Europa zorgde het voor heel wat hoofdbrekens en geschuif met de regels. Allerlei oplossingen werden aangedragen: het verbieden van promoveren zolang de koningin nog in het spel was; het veranderen van 'koningin' in 'vrouw', 'maagd' of 'meesteres', zodat ze niet langer exclusief met de koning verbonden was (zie de 'dame' bij ons); of het aanduiden van de gepromoveerde pion met een van deze laatste drie termen (Murray, p. 426 e.v.).

Het schaakspel en de moraal – die liepen wel vaker door elkaar. Het spel leent zich goed voor allerlei moraliserende symboliek. De arme koningin ontsnapt daar ook niet aan. Vermoedelijk uit de dertiende eeuw dateert een bekend moraliserend geschrift van Jacobus de Cessolis, *Liber de moribus hominum et officiis nobilium*, dat zich van de symboliek van het schaakspel bedient. In de Nederlandse versie lezen we het volgende: 'Maer ouermits dan die vrouwen van natueren cranc sijn en hen niet toe en behoort te vechten oft te strijden, so en is haer niet gheoorlooft den rechten ganc te gaen... Ende nae haeren eersten ganc soo en mach si niet meer dan een velt ouerhoec gaen...' (Van der Linde, p. 38, ed. Leuven 1551).

Dit soort dame-discussies is in het Arabische spel uiteraard geheel afwezig. Maar verder is het frappant om te zien hoezeer allerlei ontwikkelingen rond het schaakspel in Europa parallel lopen met die in de islamitische wereld. Zo was het ook in christelijk Europa een punt of het schaakspel uit godsdienstig oogpunt wel acceptabel was, en geestelijken zijn er regelmatig zeer negatief over. IJdel vermaak, dat afleidt van het hogere!

En, net als in het oosten, ging het spel al snel behoren tot het assortiment van activiteiten die in elegant gezelschap konden worden beoefend. Men kon het bijvoorbeeld na tafel spelen, net als andere bordspelen. In Philippe

Tristan and Isolde play chess together when they are travelling to the court of King Mark (Murray, p. 738). Tawaddud, who gave her opponent a lead of queen, knight and rook, had company in Fesonie, who allowed her opponent to choose whether he wanted a rook or a knight as a handicap (Van der Linde, p. 20)⁴.

In the story of Masrūr and Zayn al-Mawāsif, and of Abrīza and Sharkān, the male player loses the game because of his obsessive infatuation with his opponent. In the game of chess between Huon of Bordeaux and the daughter of King Yvorin it is the other way round. Huon boasts of his skill in the game and the king has him play against his daughter, a champion who has already beaten many great men. If Huon should lose, it will cost him his head; if he were to win then he can spend the night with the girl. Happily for him, she falls in love with him and so loses the game. Her father is furious. Huon, however, who is in love with someone else, allows the wager to be bought off (Murray, p. 738).

Just as in Arabic literature, we see how the chess match between lovers has here become part of the love theme. It may serve to emphasize the helplessness of the amorous lover and the unassailability of the beloved. The game also offers a beautiful literary device for expressing the tension between lovers or between the sexes in general.

One thing, however, is clear. At no point is there disparaging talk about the ability of women to play chess. And, to conclude: medieval literature has at least one lady chess player of superhuman stature, namely the Lady Fortune, who beats the hero in Chaucer's *Book of the Duchess* (Murray, p. 564).

bibliography

- *Book on chess. Kitāb al-Shatranj*. Sele[c]ted texts from al-^ċAdli, Abū Bakr al-Sūli and others. Frankfurt am Main 1986. (Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science. Series C. Facsimile editions: 34). Facsimile van fol. 1r-133r of the Arabic manuscript Ms. 560/1, 2 in the Lala Ismail Collection, Süleymaniye Library, Istanbul.
- Ibn Qayyim al-Jawziyya, *Al-Furūsiyya*. Ed. ^ċIzzat al-^ċAttār al-Husaynī. Cairo 1414/1994.
- Remke Kruk, 'Warrior women in Arabic popular romance. Qannāsa bint Muzāhim and other valiant ladies'. In: *Journal of Arabic Literature* 24 (1993), p. 213-230; 25 (1994), p. 16-33.
- A. van der Linde, *Het schaakspel in Nederland*. Utrecht 1875.
- E. Littmann (transl.), *Die Erzählungen aus den tausendundein Nächten*. 6 parts in 12 vols. Frankfurt a/M, 1976.
- Al-Mas^ċūdī, *Les Prairies d'Or*. Ed. and transl. C. Barbier de Meynard & Pavet de Courteille. 9 vols. Paris 1861-77.
- H.J.R. Murray, *A history of chess*. Oxford 1913.

de Beaumanoirs *Blonde of Oxford*, geschreven tussen 1270 en 1283, spelen een heer en een dame een partij schaak na het diner (Murray, p. 429; ed. Parijs 1858, p. 15).

Ook in Europa komt het schaakspel regelmatig ter sprake in ridderromans. Er duiken motieven op die in de Arabische literatuur niet voorkwamen, zoals het doodslaan of verwonden van iemand met een schaakbord. Het Arabische bord, een geborduurd lap, leende zich daar niet zo voor. Maar ook vertrouwde motieven komt men tegen, en de schaakpartij tussen held en heldin is er één van. Als Tristan met Isolde op reis is naar het hof van koning Mark, spelen ze samen schaak (Murray, p. 738). Tawaddud, die haar tegenstander dame, loper en paard voorgaf, heeft gezelschap in Fesonie, die haar tegenstander Casseel laat kiezen of hij een toren dan wel een paard voor wil krijgen (Van der Linde, p. 20)⁵.

In het verhaal van Masrûr en Zayn al-Mawâsif, en van Abrîza en Sharkân, verliest de door liefde verdwaasde mannelijke partij. Bij de schaakpartij tussen Huon van Bordeaux en de dochter van koning Yvorijn is het andersom. Huon heeft gepocht op zijn vaardigheid in het spel, en de koning laat hem spelen tegen zijn dochter, een kampioene die al vele grote mannen verslagen heeft. Als Huon verliest kost het hem zijn hoofd; wint hij, dan mag hij een nacht met het meisje doorbrengen. Gelukkig voor hem wordt zij op hem verliefd. Daardoor verliest zij, tot woede van haar vader, de partij. Huon, die op iemand anders verliefd is, is echter bereid de weddenschap te laten afkopen (Murray, p. 738).

Net als in de Arabische literatuur, zien we hoe het schaakspel hier een onderdeel is van de liefdesthematiek. Het kan dienen om de hulpeloosheid van de verliefde minnaar, en de onaantastbaarheid van de geliefde te benadrukken. Het spel biedt een prachtig literair middel om de spanning tussen de gelieven, of de seksen in het algemeen, vorm te geven.

Maar één ding is daarbij in elk geval duidelijk. Nergens wordt denigrend gesproken over het schaaktalent van vrouwen. Trouwens, de middeleeuwse literatuur kent in elk geval één schaakster van bovenmenselijke statuur: Vrouwe Fortuna, die de held verslaat in Chaucers *Book of the Duchess* (Murray, p. 564).

geraadpleegde literatuur

■ *Book on chess*. Kitâb al-Shatranj. Sele[c]ted texts from al-^ʿAdlî, Abû Bakr al-Sûlî and others. Frankfurt am Main 1986. (Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science. Series C. Facsimile editions: 34). Facsimile van fol. 1r-133r van het Arabische handschrift Ms. 560/1, 2 in de Lala Ismail Collectie, Süleymaniye Bibliotheek, Istanbul.

- Shihâb ad-Din Ahmad al-Nuwayrî, *Nihâyat al-arab fî funûn al-adab*. Cairo, 1923-1342-.
- *Sîrat az-Zâhir Baybars*. 5 vols. Cairo 1992-97.
- Reinhard Wieber, *Das Schachspiel in der arabischen Literatur von den Anfängen bis zur zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Walldorf-Hessen 1972. (Beiträge zur Sprach-und Kulturgeschichte des Orients: 22)

notes

1. The most extensive version, which was not published but which has survived, comprises 36,000 pages of manuscript.
2. *Djinnis* are spirits that constitute a separate category of animate beings in Islamic tradition. Djinnis can be Muslims, Christians, Jews, heathens or unbelievers.
3. Or, to use the Arabian terminology: a vizier, a war chariot and a horse.
4. Jacques de Longuyon's *Voeux du Paon*, Dutch version: *Roman van Cassamus*, see Van der Linde, p. 18-9. Episode in the French version: vs. 2762-2951.

- Ibn Qayyim al-Jawziyya, *Al-Furûsiyya*. Red. ʿIzzat al-ʿAttâr al-Husaynî. Cairo 1414/1994.
- Remke Kruk, 'Warrior women in Arabic popular romance: Qannâsa bint Muzâhim and other valiant ladies'. In: *Journal of Arabic Literature* 24 (1993), p. 213-230; 25 (1994), p. 16-33.
- Richard van Leeuwen (vert.), *De vertellingen van 1001 Nacht*. 12 dln. Amsterdam 1993-1999.
- A. van der Linde, *Het schaakspel in Nederland*. Utrecht 1875.
- Al-Masʿûdî, *Les Prairies d'Or*. Red. en vert. C. Barbier de Meynard & Pavet de Courteille. 9 dln. Paris 1861-1877.
- H.J.R. Murray, *A history of chess*. Oxford 1913.
- Shihâb ad-Dîn Ahmad al-Nuwayrî, *Nihâyat al-arab fî funûn al-adab*. Cairo, 1342-/1923-.
- *Sîrat az-Zâhir Baybars*. 5 dln. Cairo 1992-97.
- Reinhard Wieber, *Das Schachspiel in der arabischen Literatur von den Anfängen bis zur zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Walldorf-Hessen 1972. (Beiträge zur Sprach-und Kulturgeschichte des Orients: 22).

noten

1. De meest uitgebreide versie ervan, die niet is uitgegeven, beslaat 36000 pagina's in het bewaard gebleven handschrift in Damascus.
2. *Jinns* zijn geesten die binnen de islamitische traditie een aparte categorie van levende wezens vormen. Jinns kunnen moslims, christenen, joden, heidenen of ongelovigen zijn.
3. Of, om bij de Arabische terminologie te blijven: een vizier, een strijd-wagen en een paard.
4. De vertaling van de citaten is van mijzelf, niet van Van Leeuwen.
5. Jacques de Longuyon's *Voeux du Paon*, Nederlandse versie: *Roman van Cassamus*, zie Van der Linde, p. 18-9. Episode in de Franse versie: vs. 2762-2951.

yvette nagel seirawan
dame aan zet
een hobby, een beroep,
een beleid

queen's move
a hobby, a profession,
a policy

■ I must have been six or seven years old when my father taught me to play chess. I cannot clearly remember when this actually happened, but I do know that on Sunday afternoons, my father produced the booklet entitled *Oom Jan leert zijn neefje schaken* (*Uncle John teaches his nephew how to play chess*) by Max Euwe and started to read from it. Together we played through the games and examples from the book and then, after the 'lesson', I was allowed to solve chess problems. This was not always a success, and I remember one time when I had to try and find checkmate in two moves. I could not do it, and swiftly became impatient. My father, meaning well, tried to stimulate me and remarked that the problem was so simple that any oaf could solve it. This had the wrong effect: the pieces went hurling through the room and that was the end of that session.

It could easily have been the end of my chess career. However, my father's enthusiasm was infectious. At the time we were living in a small village, Hoevelaken, which did not yet boast a chess club. Partly on the initiative of my father, the 'Hoevelakense Schaakgenootschap' (HSG) was founded, with me, being seven, its youngest member. The club evenings were a true feast: I was allowed to go to bed later than usual and was, moreover, always treated to a glass of blackcurrant juice and a piece of candy gingerbread by my adult male opponents. So I liked going to the club.

I had two other passions besides chess: gymnastics and swimming. In 1974 my father had entered my name for a two-day chess training camp in Papendal. When I discovered that serious gymnastics training went on there, I ran as fast as I could, after my chess training, to see the acrobatics being performed. I had grand visions, in which chess was only accorded a modest place.

My elementary school actively engaged in chess. On Saturday mornings chess courses and competitions were organized by members of HSG and the teachers. You began by training for the so called Pawn, Rook, or King diploma (the official papers of the Royal Dutch Chess Federation), and after that you played a competition game.

When I was thirteen our family moved from Hoevelaken to Hilversum. It meant a completely new life: another secondary school, new class-mates and girlfriends. The interest in chess had suddenly disappeared and I no longer wanted to be a member of a chess club.

This changed overnight when on a Thursday evening, many months later, I had to pick up my younger brother Iwan from the youth department of the local chess club 'The Pawn'. There were many youth members and among them a few boys from my school whom I liked. I was immediately challenged to a game. Of course we arrived home far too late but, fortunately, without any repercussions. My renewed interest in chess did have results, however. I was chosen to play in youth

■ Ik moet ongeveer zes of zeven jaar geweest zijn toen ik het schaakspel van mijn vader leerde. Ik kan me niet echt goed herinneren wanneer dat was, maar ik weet wel dat mijn vader op zondagmiddag het boekje *Oom Jan leert zijn neefje schaken* van Max Euwe erbij haalde en daaruit voorlas. We speelden samen de partijen en voorbeelden na. Na afloop van de 'les' mocht ik dan probleemstellingen oplossen. Dat ging niet altijd even goed. Eén herinnering staat me bij, ik moest mat in twee zien te vinden. Dat lukte niet en ik werd al snel ongeduldig. Mijn vader probeerde me op zijn goed bedoelde manier te stimuleren en merkte op dat het probleem zo simpel was dat elke sukkel het kon oplossen. Het had een averechts effect. De stukken vlogen door de kamer en dat was het einde van die sessie.

Het had gemakkelijk het einde van mijn schaakcarrière kunnen zijn. Maar het enthousiasme van mijn vader had een verslavende uitwerking. We woonden toen in een klein dorp, Hoevelaken, dat nog geen schaakclub had. Mede op initiatief van mijn vader werd in 1972 het Hoevelakense Schaakgenootschap (HSG) opgericht. Ik was met mijn zeven jaar het jongste lid. De clubavonden waren een feest. Ik mocht later naar bed dan anders en bovendien werd ik door mijn volwassen mannelijke tegenstanders altijd getrakteerd op een glaasje cassis en een plak kandijkoek. Ik ging dus graag naar de club.

Naast het schaken had ik nog twee passies: turnen en zwemmen. In 1974 had mijn vader me opgegeven voor een tweedaags schaaktrainingskamp in Papendal. Toen ik ontdekte dat daar hard geturnd werd, wist ik niet hoe snel ik er na afloop van de training heen moest rennen om de acrobatische verrichtingen te volgen. Ik had grootse fantasieën, het schaken nam daarbinnen maar een bescheiden plaats in.

Op mijn lagere school werd er ook actief geschaakt. Op zaterdagochtend werden schaakcursussen en -competities verzorgd door leden van het HSG en de onderwijzers. Je kreeg eerst les voor het Pionnen-, Toren- of Koningsdiploma (de officiële papieren van de Koninklijke Nederlandse Schaakbond) en daarna speelde je een competitiepartij.

Toen ik dertien jaar was verhuisde ons gezin van Hoevelaken naar Hilversum. Een totaal nieuwe periode brak aan, een andere middelbare school, nieuwe klasgenoten en vriendinnen. De interesse voor het schaken was plotseling verdwenen en ik wilde geen lid meer zijn van een schaakclub.

Dit veranderde op slag toen ik maanden later mijn broertje Iwan op een donderdagavond van de jeugdafdeling van de schaakclub De Pion moest afhalen. Er waren veel jeugdleden waaronder een paar jongens van mijn

teams and qualified for the Dutch girls' championship. Every school likes to have its name connected with positive results, and my results appeared fairly regularly in the local newspaper mentioning the fact that I was a pupil of the Hilversum Gymnasium. Free publicity for my school, and I thought that I should benefit from it. My playing truant was from that time onwards related to chess: I shall not be able to attend such and such classes, for I have to play chess. It worked out perfectly!

In 1981 I became girls champion of the Netherlands. As a reward I was allowed to take part in the world championship for girls in Mexico City two years later. I took chess seriously, trained a lot, but considered this also to be a unique outing. We (participants and trainers) were accommodated in a hotel in the centre of Mexico City. The tournament venue was in a monastery somewhere in the mountains, more than an hour's drive away. Every day we were transported by a bus that would have been taken off the road immediately in the Netherlands. Clouds of smoke from the engine billowed into the interior and the door was non-existent. Yet the colossus survived all thirteen rounds. The monastery itself was splendid, but frightfully cold. The Mexican representative was a beautiful lady who always played in a thin blouse and was surrounded by hordes of fans. Her beauty did not yield a prize, however. This honour, created on the board, fell to me. It was an instructive event although, despite a good start, my end result was the eleventh place.

In 1983 I was a member of the Ladies' Chess Committee of the KNSB (Royal Dutch Chess Federation). The committee drew up a policy plan to stimulate chess among girls and women and to try and retain the existing women players' enthusiasm for the game. In 1983 the AVRO started the radio programme *Denksport Panorama*. Together with bigwigs like Rob Clerc (draughts) and Carol van Oppen (bridge) I was asked to edit a weekly column and a chess problem. This experience later gave me the opportunity of making regular radio reports for nos *Langs de Lijn* on chess and to follow Grandmaster Jan Timman on his narrow path to the world championship.

Turning your hobby into your work really appealed to me. Shortly after finishing my study of Communication Science at the University of Amsterdam in 1988 I met my husband in – surprise! – the world of chess. I moved to America where he had just founded a publishing company and the chess magazine *Inside Chess*. Playing the game itself was increasingly being replaced by more extensive journalistic pursuits and organizational matters. Nowadays I am still involved in it and I have, in fact, a unique position in the world of chess where making a living is even difficult for many men.

middelbare school die ik wel leuk vond. Ik werd meteen uitgedaagd voor een potje. Natuurlijk kwamen we veel te laat thuis, maar dat had gelukkig geen consequenties. De vernieuwde interesse in het schaken had wel gevolgen.

Ik mocht uitkomen in de jeugdteams en ik kwalificeerde mij voor het Nederlands Meisjeskampioenschap. Elke school ziet graag zijn naam verbonden aan positieve resultaten. Mijn resultaten verschenen met enige regelmaat in de lokale krant, inclusief de vermelding dat ik een leerlinge was van het Hilversums Gymnasium. Gratis reclame voor mijn school en ik vond dus dat ik daar van moest profiteren. Mijn spijbelcarrière werd voortaan aan het schaken gerelateerd: ik kan die en die les niet volgen want ik moet schaken. Het werkte perfect!

In 1981 werd ik Nederlands Meisjeskampioen. Als beloning mocht ik twee jaar later deelnemen aan het wereldkampioenschap voor meisjes in Mexico Stad. Ik nam het schaken serieus, trainde veel, maar beschouwde het toch ook als een uniek uitje. Wij (deelnemers en trainers) waren ondergebracht in een hotel midden in Mexico Stad. De speelzaal was in een klooster ergens in de bergen op ruim een uur rijden. Dagelijks werden we met een bus vervoerd die in Nederland onmiddellijk van de weg zou worden gehaald. De rookwolken van de motor sloegen naar binnen toe en de deur was een niet bestaand item. Toch overleefde het gevaarte alle dertien ronden. Het klooster zelf was prachtig, het was er alleen berekend. De Mexicaanse afgevaardigde was een mooie dame die altijd in een dun bloesje speelde en drommen fans om zich heen verzamelde. Haar schoonheid leverde geen prijs op. Die eer, gecreëerd op het bord, viel aan mij. Het was een leerzaam evenement, en ondanks een goede start was de elfde plaats mijn eindresultaat.

In 1983 was ik lid van de commissie damesschaak van de KNSB. Deze commissie stelde een beleidsplan op om het schaken onder meisjes en vrouwen te stimuleren en de bestaande schaaksters voor het spel te behouden. In 1983 startte de AVRO het radioprogramma *Denksport Panorama*. Samen met grootheden als Rob Clerc (dammen) en Carol van Oppen (bridge) mocht ik wekelijks een column en een schaakprobleem verzorgen. Deze ervaring gaf mij later de gelegenheid om met regelmaat schaakverslaggeving voor NOS *Langs de Lijn* te doen en onder andere grootmeester Jan Timman op zijn smalle pad naar het wereldkampioenschap te volgen.

Van je hobby je werk maken, dat leek me wel wat. Kort nadat ik in 1988 mijn studie Communicatie Wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam had afgemaakt, ontmoette ik mijn huidige echtgenoot, het kon bijna

chess is, even now, considered to be a sport for men

In 1982 I wanted to take part in the youth championships of the Stichts-Gooise Schaakbond, as I had hardly had any opposition from the girls. My request was, however, refused, because the rules and regulations did not permit it. One year later my wish could be granted because there were insufficient applications!

I have never been particularly in favour of separate men and women tournaments. I am far more motivated and play far better against someone from the other sex. Although I can imagine that it might be more intimidating for many women to have to play chess among all those men, it is strange that there are so many separate competitions for chess (a non-physical sport). Bridge, for instance, is much more integrated and the expression 'women can't play bridge' is much less heard.

One of the often heard answers to the question of why relatively few women play chess is that it is a matter of tradition. Men have played chess much longer than women and so women are disadvantaged. Moreover chess is not a women's sport.

When persuing Silbermann and Unzicker's *Geschiedenis van het schaakspel* part 2 it appears that chess was formerly spread far and wide and perhaps much more so than it is now. 'In the Middle Ages women were playing chess as enthusiastically as men, which can be proved by looking at old documents and especially the literature of the Late Middle Ages.' However, at the end of the sixteenth century, when chess theory entered the field and the phenomenon of the 'professional chess player' was introduced, women opted out. It was too dangerous. 'Women then had no opportunity to master the game which was increasingly gaining in content. As chess was developing into a science, it became man's business, according to the spirit of the time. Not because women were supposed to be less perceptive, but because learned women did not fit into the portrait of that era and only provoked laughter. The "fair" sex had to be charming and naive.' (Silbermann & Unzicker, p. 94). Chess was too intellectual and it was not fitting for the female sex to take part in competitive activities. A related problem was that women were not admitted to the special clubs that had been established over the years. It was not until 1886 that Wilhelm Steinitz observed in the May issue of *The International Chess Magazine* that, in Turin, women were permitted to visit the club and take part in the tournaments. Steinitz expressed the wish that the American chess clubs would follow this example. 'This is as it should be, and we hope that this example will be followed by other chess societies, it being evident that, if we engage the queens of our hearts for the queens of our boards and if we can enlist the interest of our connubial mates for our chessical mates our intel-

niet anders, in de schaakwereld. Ik verhuisde naar Amerika waar hij net een uitgeverij en het schaakblad *Inside Chess* had opgericht. Het spelen van het spel zelf werd meer en meer vervangen door uitgebreidere journalistieke bezigheden en organisatorische zaken. Vandaag de dag houd ik me daar nog steeds mee bezig. En eigenlijk heb ik een unieke positie in de schaakwereld waar het opbouwen van een bestaan al moeilijk is voor veel mannen.

schaken wordt toch nog steeds gezien als een mannensport

In 1982 wilde ik meespelen bij de jeugdkampioenschappen van de Stichts Gooise Schaakbond, omdat ik bij de meisjes nauwelijks tegenstand onder vond. Het verzoek werd afgewezen omdat de reglementen het niet toelieten. Een jaar later kon men wel aan mijn wens tegemoet komen omdat er niet voldoende aanmeldingen waren!

Ik ben nooit zo'n voorstander geweest van aparte mannen- en vrouwen-toernooien. Ik ben veel gemotiveerder en speel veel beter tegen iemand van de andere sekse. Alhoewel ik me wel kan voorstellen dat het voor veel vrouwen intimiderend kan zijn om tussen al die mannen te moeten schaken, is het toch gek dat er voor het schaken (een niet-fysieke sport) zoveel aparte competities zijn. De bridgesport, bijvoorbeeld, is veel geïntegreerder en de kreet 'vrouwen kunnen niet bridgen' wordt veel minder gehoord.

Op de vraag 'waarom schaken er relatief zo weinig vrouwen', is een van de veel gehoorde antwoorden dat het te maken heeft met traditie. Mannen schaken nu eenmaal veel langer dan vrouwen en vrouwen hebben dus een achterstand. Bovendien is schaken geen vrouwensport.

Als je *Geschiedenis van het schaakspel* deel 2 van Silbermann en Unzicker erop naleest, blijkt dat het schaken vroeger een spel was dat wijdverbreid en misschien veel verbreider was dan nu. 'In de Middeleeuwen schakten de vrouwen even enthousiast als de mannen, hetgeen aan de hand van oude documenten en vooral de literatuur van de Late Middeleeuwen kan worden aangetoond.' Maar aan het einde van de zestiende eeuw, toen de schaaktheorie zijn intrede deed en het fenomeen 'beroepsschaker' zich ontwikkelde, vielen de vrouwen buiten de boot. Het was te gevaarlijk. 'Vrouwen vonden toen geen gelegenheid zich het spel eigen te maken, dat steeds meer aan inhoud won. Naarmate het schaken zich tot een wetenschap ontwikkelde, werd het, overeenkomstig de geest der tijd, een mannenaangelegenheid. Niet omdat vrouwen minder scherpzinnig zouden zijn, maar

■ nana iosel iani en nana al eksandrija - 161

omdat geleerde vrouwen niet in het tijdsbeeld pasten en slechts de lachlust opwekten. Het “schone” geslacht moest lieflijk en naïef zijn.’ (Silbermann & Unzicker, p. 94). Schaken was te verstandelijk en het sierde het vrouwelijke geslacht niet aan wedijverende activiteiten deel te nemen.

Een daaraan verbonden probleem werd dat vrouwen geen toegang hadden tot de speciale clubs die in de loop der jaren werden opgericht. Pas in 1886 merkt Wilhelm Steinitz in het meinumnummer van *The International Chess Magazine* op dat in Turijn vrouwen toegang krijgen om de club te bezoeken en deel te nemen aan toernooien. Steinitz spreekt de wens uit dat de Amerikaanse schaakclubs dit voorbeeld zullen volgen. ‘This is as it should be, and we hope that this example will be followed by other chess societies, it being evident that, if we engage the queens of our hearts for the queens of our boards and if we can enlist the interest of our connubial mates for our chessical mates our intellectual pastime will be immensely benefited and will pass into universal favor.’ (R.J. McCrary).

Toch waren er al vrouwentoernooien. Het eerste toernooi kwam in 1866 in Londen van de grond en Engeland bleef jarenlang het toonaangevende land wat betreft het vrouwschaak. Op 22 juni 1897 vond het eerste internationale vrouwentoernooi in de Engelse hoofdstad plaats. Vrouwen-schaakclubs werden een modeverschijnsel en aan het eind van de negentiende eeuw waren er clubs te vinden in onder andere Londen en New York.

De eerste vrouw die in de schaakwereld furore maakte en bewees dat vrouwen wel degelijk in mannelijke competities konden meedraaien, was Vera Menčik. Geboren in Moskou in 1906, leerde ze het spel op negenjarige leeftijd van haar Tsjechische vader. In 1921 verhuisde Vera naar het geboorteland van haar moeder en belandde in Hastings. Ze werd een pupil van Geza Maroczy die ook de latere wereldkampioen Max Euwe trainde.

Zes jaar later, in 1927, organiseerde de wereldschaakbond (FIDE) het eerste wereldkampioenschap schaken voor vrouwen. Vera Menčik veroverde die titel overtuigend en bleef zeventien jaar lang wereldkampioene totdat zij in 1944 bij een bombardement op Londen om het leven kwam. Als schaakprofessional gaf ze tijdens haar korte leven ook schaakles, lezingen en simultaans en runde tevens tot 1939 het National Chess Centre.

In 1929 raakte de wereldkampioene in opspraak toen ze een uitnodiging voor het befaamde toernooi in Karlsbad accepteerde. Het was een belediging voor de traditionele mannenorde. Albert Becker, een Weense schaakmeester, was zo verbolgen dat hij voorstelde dat iedereen die van Menčik verloor, lid moest worden van de Vera Menčik Club. Het was gewoon ondenkbaar om van een vrouw te verliezen. Becker was een van de eersten

lectual pastime will be immensely benefited and will pass into universal favor.' (R.J. McCrary).

Yet there were already women's tournaments. The first one was held in London in 1866 and England remained the leading country in women's chess for many years. On 22 June 1897 the first international women's tournament was held in London. Chess clubs for women became the fashion and at the end of the nineteenth century there were clubs in London and New York and other cities.

The first woman to create a furore in the world of chess and prove that women could indeed compete with men, was Vera Menčík. Born in Moscow in 1906, she learned the game from her Czech father when she was nine. In 1921 she moved to her mother's native country and found herself in Hastings. She became a pupil of Geza Maroczy, who later on also trained world champion Max Euwe. Six years later, in 1927, the world chess federation (FIDE) organized the first world championship for women. Vera Menčík conquered the title convincingly and remained the women's world champion for seventeen years until she died during a bomb attack on London in 1944. During her career as a professional chess player she gave chess lessons, lectures and simultaneous displays and also ran the National Chess Centre until 1939.

In 1929 the women's world champion compromised herself by accepting an invitation for the famous tournament in Carlsbad. It was an insult to the traditional men's world! Albert Becker, a Viennese master, was so incensed that he proposed that everyone who lost to Menčík had to become a member of the Vera Menčík club. It was simply unthinkable to lose to a woman. Becker was one of the first to present himself as a member of the Menčík club. Max Euwe also became a loyal member of her club.

Although FIDE had been organizing chess Olympiads since 1927, it was not until 1957 that the first women's chess Olympiad took place in Emmen. The participating countries delegated two participants and a reserve player (in 1976 this was changed into three participants and one reserve player) and they competed for the Vera Menčík cup. Starting with 21 women's teams in 1957 the number increased to 72 teams during the Olympiad in Elista in 1998. The largest number of participating teams was during the Olympiad in Moscow in 1994 – 81 teams. Women could only become a Grandmaster after the title was introduced in 1977, for men it had existed since 1950.

In Holland various chess events for girls and women are being organized. There are regional and national championships for different age categories. There are chess courses in schools, community centres, and on TV and many clubs have special youth sections.

In the early 1990s attempts were made with funds granted by the then Ministry

die zich als lid van de Menčik Club aandienende. Ook Max Euwe werd een trouw lid van haar club.

Alhoewel de FIDE al vanaf 1927 schaakolympiades organiseerde, duurde het tot 1957 voordat de eerste olympiade voor vrouwen in Emmen plaatsvond. De deelnemende landen vaardigden twee deelneemsters en een reservespeelster af (in 1976 werd dit drie speelsters en een reserve) en zij streden om de Vera Menčik-cup. Beginnend met eenentwintig vrouwenteams in 1957, is dat aantal gegroeid tot 72 vrouwenteams tijdens de olympiade in Elista in 1998. Het grootste aantal deelnemende teams was tijdens de olympiade in Moskou 1994 – 81 teams. Vrouwen konden pas grootmeester worden nadat in 1977 de titel was ingevoerd, voor mannen bestond die titel al sinds 1950.

In Nederland zijn er diverse activiteiten voor het meisjes- en vrouwen-schaak. Er zijn regionale en nationale kampioenschappen in diverse leeftijdscategorieën. Er zijn schaakcursussen op school, in buurthuizen, clubs en op tv en vele clubs kennen speciale jeugdafdelingen.

Begin jaren negentig werd geprobeerd met geld van het toenmalige wvc-ministerie mannelijke sporten als rugby, biljarten, schaken, touwtrekken en schieten populair te maken. De sportbonden kregen subsidie om speciale projecten op te zetten zodat meer vrouwen zich voor hun sport zouden gaan interesseren. Toen in 1995 de balans werd opgemaakt bleek dat de biljart- en de rugbybond veel nieuwe vrouwelijke leden telden. Bij de schaakbond was het streven om vrouwen te interesseren in de schaaksport totaal mislukt: niet meer dan twee vrouwelijke leden meldden zich aan bij een schaakclub (J. Brouwer de Koning). Schaakverenigingen was gevraagd bijeenkomsten voor vrouwen te organiseren, waarvoor zij een financiële tegemoetkoming konden krijgen. Ongeveer vijfenzeventig vrouwen namen een jaar deel aan de clubjes, daarna ebde het enthousiasme weg. Een bijkomend probleem was en is dat het niveau van een beginnende schaker niet aansluit op het niveau van schaakclubleden. Integratie binnen de schaakclubs voor deze beginnelingen is een noodzaak. Hoewel vele clubs jeugdafdelingen kennen waar les wordt gegeven en een aparte competitie hebben, ontbreekt een soortgelijke opzet voor volwassenen.

De KNSB is, zolang ik mij kan herinneren, op papier bezig om het vrouwschaak te stimuleren. Naar aanleiding van de indrukwekkende prestatie van het Nederlands vrouwenteam op de schaakolympiade in Elista (een vierde plaats) zijn extra trainingen georganiseerd om het niveau te handhaven c.q. te verhogen. Het initiatief is er om jonge meisjes te stimuleren

of Welfare, Health and Cultural Affairs, to make male sports such as rugby, billiards, chess, tug-of-war, and shooting, popular. The sport federations received grants to organize special projects so that more women would become interested in their sports. When the results were evaluated in 1995 it appeared that the billiards and rugby leagues had attracted many new female members. For the chess federation the attempt to interest women in chess had failed completely: a mere two female members had applied for membership (J. Brouwer de Koning). Chess societies were asked to organize meetings for women and could receive financial compensation if they did. Some 75 women took part in the clubs for a year, then enthusiasm waned. An additional problem was, and is, that the level of a beginner does not match the level of chess club members. Integration within the clubs is imperative for these beginners. Although many clubs have youth sections where training is given and separate competitions are organized, a similar framework for adults is missing.

For as long as I can remember, the KNSB has been trying to stimulate women's chess on paper. As a result of the impressive achievement of the Dutch women's team at the chess Olympiad in Elista – a fourth place – extra training has been organized to maintain or improve the level. The initiative is to stimulate young girls by giving extra titles and trophies. The championship of the Netherlands is played in a mixed group up to the age of twelve. And talented female chess players can acquire an A or B status recognized by the NOC*NSF, so that they are eligible for extra supervision and financial aid.

Despite all the good intentions and initiatives of the KNSB, the number of registered and organized female chess players remains, however, distressingly low (see the table on page 48).

The Bridge Federation seems to be the exception that proves the rule of all the 'brain-teaser sports', with an almost 50-50 male/female relationship.

When comparing all sports the NOC*NSF has reached the following conclusion for 1998.

For 80% of the members it is known whether they are men or women. The relationship men/women is 64:36 in total (for juniors 61:39 and for seniors 66:34). The total number of women decreased in 1998, the number of men, on the other hand, had increased.

The game of chess, with its 5% of women is well below average. This is also the case in America where slightly over 7% of the members are women. (The American chess federation has about 84,000 members of which 78,020 are men and 5,980 are women – information from the USCF.) According to the American champion, Anjelina Belakovskaia, there are only three countries with practically the same number of chess-playing men and women: Hungary, Ukraine, and

via extra titels en bekens. Het kampioenschap van Nederland tot twaalf jaar wordt in een gemengde groep gespeeld. En talentvolle schaaksters kunnen een door het NOC*NSF erkende A- of B-status krijgen waardoor zij voor extra begeleiding en financiële steun in aanmerking komen.

Ondanks alle goede bedoelingen en initiatieven van de KNSB, blijft het aantal geregistreerde en georganiseerde schaaksters evenwel bedroevend laag (zie de tabel op pagina 49).

Van de 'denksporten' lijkt de bridgebond de uitzondering die de regel bevestigt, met een bijna 50-50 man/vrouw verhouding.

Alle sporten met elkaar vergelijkend, komt de NOC*NSF over 1998 tot de volgende conclusies: Van 80% van de leden is het bekend of het mannen of vrouwen zijn. De verhouding mannen/vrouwen is in totaal 64:36 (bij de junioren 61:39 en bij de senioren 66:34). Het totaal aantal vrouwen is in 1998 gedaald, het aantal mannen daarentegen gestegen.

De schaaksport zit met zijn 5% vrouwen dus ruim onder het gemiddelde. Ook in de Verenigde Staten is dit het geval, daar is iets meer dan 7% van de leden vrouw. De Amerikaanse schaakbond heeft ongeveer 84.000 leden, waarvan 78.020 mannen en 5.980 vrouwen (gegevens USCF). Volgens de Amerikaanse kampioene Anjelina Belakovskaia zijn er slechts drie landen waar het aantal schakende vrouwen vrijwel gelijk is aan dat van de mannen, te weten Hongarije, Oekraïne en China. Het is dan ook geen toeval dat deze drie landen uitstekende vrouwelijke vertegenwoordigsters in de schaakwereld hebben, met uit Hongarije de drie zusjes Polgar, uit de Oekraïne Alisa Galliamova en uit China de huidige wereldkampioene Xie Jun en de nu in Nederland wonende Zaoquin Peng. Als een land maar genoeg speelsters heeft, dan komen de sterke speelsters ook wel.

Maar het kan ook anders. Voetbal is toch niet een typische vrouwensport. *De Volkskrant* van 21 juni 1999 meldt dat in Amerika het vrouwenvoetbal bijzonder populair is, 40% van het competitievoetbal wordt door vrouwen gespeeld. Dit percentage is hoger dan in vele andere landen, in Nederland is dit bijvoorbeeld slechts 6,3%.

De grote vrouwelijke Amerikaanse belangstelling voor deze tak van sport leidde tot de volgende uitspraak van Sepp Blatter, voorzitter van de wereldvoetbalbond FIFA: 'De toekomst van het voetbal is aan de vrouwen.' (*De Volkskrant*, 21 juni 1999)

Al jaren wordt er gespeculeerd en gedebatteerd over de vraag waarom er zo weinig vrouwen schaken. Misschien is het de tijdsduur en de concentratie die voor veel vrouwen niet op te brengen is. Opmerkingen als 'schaken is net zoiets als verf zien opdrogen' zijn niet onbekend.

Ook voor niet-schakende vrouwen kan de tijdrovende bezigheid van

KNSB						
year	applicants up to 15	juniors up to 19	seniors 20+	total fem. members	total members	female %
1988	748	69	493	1310		
1994	762	67	565	1394	29955	4,65
1995	740	61	553	1354	29314	4,62
1996	690	64	516	1270	28272	4,49
1997	675	65	524	1264	27657	4,57
1998	737	72	518	1327	27354	4,85
1999	817	65	510	1392	27105	5,14
NOC*NSF						
CHESS						
	juniors up to 18		seniors 19+			
year	boys	girls	men	women	total members	female %
1997	5861	787	19192	535	26375	5,01
1998	5999	850	18709	520	26078	5,25
DRAUGHTS						
	juniors up to 18		seniors 19+			
year	boys	girls	men	women	total members	female %
1997	1314	212	7089	95	8710	3,52
1998	1241	237	6927	94	8499	3,89
GO						
	juniors up to 18		seniors 19+			
year	boys	girls	men	women	total members	female %
1997	49	12	770	57	888	7,77
1998	53	20	774	42	889	6,97
BRIDGE						
	juniors up to 18		seniors 19+			
year	boys	girls	men	women	total members	female %
1997	211	138	52810	51916	104937	49,61
1998	240	156	52840	54995	108231	50,96

KNSB						
jaar	aspiranten t/m 15	junioren t/m 19	senioren 20+	totaal speelsters	totaal leden	vrouwelijk %
1988	748	69	493	1310		
1994	762	67	565	1394	29955	4,65
1995	740	61	553	1354	29314	4,62
1996	690	64	516	1270	28272	4,49
1997	675	65	524	1264	27657	4,57
1998	737	72	518	1327	27354	4,85
1999	817	65	510	1392	27105	5,14
NOC*NSF						
SCHAKEN						
	junioren t/m 18		senioren 19+			
jaar	jongens	meisjes	mannen	vrouwen	totaal leden	vrouwelijk %
1997	5861	787	19192	535	26375	5,01
1998	5999	850	18709	520	26078	5,25
DAMMEN						
	junioren t/m 18		senioren 19+			
jaar	jongens	meisjes	mannen	vrouwen	totaal leden	vrouwelijk %
1997	1314	212	7089	95	8710	3,52
1998	1241	237	6927	94	8499	3,89
GO						
	junioren t/m 18		senioren 19+			
jaar	jongens	meisjes	mannen	vrouwen	totaal leden	vrouwelijk %
1997	49	12	770	57	888	7,77
1998	53	20	774	42	889	6,97
BRIDGE						
	junioren t/m 18		senioren 19+			
jaar	jongens	meisjes	mannen	vrouwen	totaal leden	vrouwelijk %
1997	211	138	52810	51916	104937	49,61
1998	240	156	52840	54995	108231	50,96

China. It is therefore no coincidence that these three countries have excellent female representatives in the world of chess, with the three Polgar sisters from Hungary, Alisa Galliamova from Ukraine, and the present world champion Xie Jun and Zaoquin Peng (who is presently living in the Netherlands) from China. It seems once a country has enough players, it will produce strong female players as a result.

However, it can also be different. Soccer is not a typical women's sport. *De Volkskrant* of 21 June 1999 mentions that women's soccer in America is particularly popular, 40% of competitive soccer is played by women. This percentage is higher than in many other countries; in the Netherlands, for instance, it is only 6.3%.

The great American feminine interest in this branch of sport led to the following pronouncement by Sepp Blatter, president of the World Soccer Federation FIFA: 'The future of soccer is with women.' (*De Volkskrant*, June 21 1999).

Why so few women play chess has been a matter of speculation and debate for many years. It may be that women cannot commit themselves to the time and the concentration that is required. Remarks such as 'chess is something like watching paint dry' are not unknown.

For non-chess-playing women the time-consuming occupation of their partner may rankle. In 1927 the Belgian artist Marcel Duchamp seemed to spend the first week with his new bride in studying chess problems. His wife, in a desperate attempt to save something of their honeymoon, got up in the middle of the night, when Duchamp was fast asleep, and glued the chess pieces on to the board. Three months later they were divorced.

Besides the traditional aspects there are the social ones. Chess is supposed to be a men's sport and therefore girls are not made enthusiastic about it from an early age. Chess clubs are often not women-friendly.

During puberty and also at a later age, many women, who were enthusiastic earlier, opt out. School, work and/or domestic circumstances give them few opportunities to continue playing chess. The small financial certainty offered by chess does not stimulate entering a professional existence at a high level.

In 1998 the *knsb* found it difficult to find ten participants for the Dutch women championship and for once broke its own rules and regulations by admitting to the National Championships a foreign player living in the Netherlands. In 1999 the Federation hoped to lure a larger number of women to the board by a knock-out formula. The women who had been notified expressed their enthusiasm for the new formula, but women with young children or who are working prefer to keep their holidays for their family rather than for the National Championships. This affects the National Championships for men far less, as the participants are on the

■ marcel duchamp en eve babitz - 201

hun partner slecht te verkroppen zijn. De Belgische kunstenaar Marcel Duchamp scheen in 1927 de eerste week met zijn nieuwe bruid door te brengen met de bestudering van schaakproblemen. Zijn vrouw, in een wanhopige poging om iets van de wittebroodsweken te redden, stond midden in de nacht op toen Duchamp vast in slaap was en lijmde de schaakstukken aan het bord vast. Ze waren drie maanden later gescheiden.

Naast de traditionele kanten zijn er de sociale aspecten. Schaken zou een mannensport zijn en dus worden meisjes hier van huis uit niet warm voor gemaakt. Schaakclubs zijn vaak niet vrouwvriendelijk. In de puberteit, en ook op latere leeftijd, haken veel vrouwen af die vroeger wél enthousiast waren. School, werk en/of huiselijke omstandigheden geven hun weinig mogelijkheden om door te gaan met schaken. De geringe financiële zekerheid die het schaken biedt, stimuleert niet tot een professioneel bestaan op hoog niveau.

De KNSB had in 1998 moeite om voor het Nederlands dameskampioenschap tien deelnemers te vinden en overtrad voor die ene keer haar eigen reglementen door een in Nederland woonachtige buitenlandse speelster tot het NK toe te laten. In 1999 hoopte de schaakbond via een knock-out formule een groter aantal vrouwen achter het bord te krijgen. De aangeschreven vrouwen hebben laten weten enthousiast te zijn over de nieuwe formule, maar vrouwen met kleine kinderen of een baan houden de voor het NK op te nemen vakantiedagen liever voor de familie beschikbaar.

whole professionals. Women remain trapped in a vicious circle: they do not play a lot, the level remains low, and therefore they receive no support which makes it uninteresting to play.

The financial compensation often makes it unattractive for women to apply themselves seriously to chess. The world championship in 1997/98 had a total prize fund of 5 million dollars. At the same time there was a women-candidates tournament with a prize fund of only 25,000 dollars. Compare this with a speed chess event for journalists during the World Championship finals in Lausanne which had 50,000 dollars in prize money!

One of the reasons for Zsuzsa Polgar not defending her title as world champion was that the minimum amount of 200,000 dollars, stated in the regulations, could not be raised.

This is completely different in tennis, where the prize money for women is almost as high as that for men. An event such as Wimbledon has 455,000 pounds sterling for the male winner and 409,500 for the female winner.

It is not a matter of advertising, for a tournament with Judit Polgar attracts the public as well as media. In the past, women like Pia Cramling and Nona Gaprindašvili preceded her. Ten years ago it would be unthinkable for women to win 'men's' tournaments. With role models such as the Polgar sisters, however, one sees more successful women chess players stepping forward, like Henriëtte Hunt in England, Irina Krush in America and Bianca Muhren in the Netherlands.

And then there may be the surprising non-traditional and non-social reason why fewer women would play chess. An article entitled 'Roles of Men and Women in Chess' by Scott Chiou and Professor Frankel mention the hormone effect. The hormone testosterone is related to aggressiveness and is produced more in men than in women. The article describes a piece of research from which it might be concluded that the testosterone level of men rises, when faced by a challenge to prepare for the competition. The higher level of testosterone intensifies the domineering behaviour and helps to win the match. The testosterone level for adult men seems to be roughly ten times as high as that for women. This lower testosterone level for women, and the consequential smaller urge for aggressiveness and competition, might explain why the game of chess is dominated by men. A fine explanation that is applicable to many sports, in my opinion.

I have now, however, found a reason to be sorry that the game of chess has recently been admitted to the IOC, for now chess players can be submitted to doping control. Otherwise I would have called on all women to raise their testosterone level to such a degree, that we could become world champions in all categories and so help to dispose of all existing prejudices.

Het NK voor heren heeft hier veel minder mee te maken, daar zijn de deelnemers over het algemeen profspelers. De vrouwen blijven in een soort vicieuze cirkel gevangen: ze schaken weinig, het niveau blijft laag, waardoor ze geen steun krijgen en het niet interessant is om veel te spelen.

De financiële compensatie maakt het vaak onaantrekkelijk voor vrouwen om zich serieus op het schaken toe te leggen. Het wereldkampioenschap in 1997/98 had een totaal prijzenfonds van 5 miljoen dollar. Tegelijkertijd werd er een vrouwenkandidatentoernooi gehouden dat een prijzenfonds had van slechts 25.000 dollar. Vergelijk dit eens met een snelschaakevenement voor journalisten tijdens de WK-finale in Lausanne dat een prijzengeld kende van 50.000 dollar!

Eén van de redenen voor Zsuzsa Polgar om haar titel als wereldkampioene niet te verdedigen was dat het in de reglementen vastgestelde minimum bedrag van 200.000 dollar niet bijeengebracht kon worden.

Dit is in de tenniswereld toch wat anders, daar is het prijzengeld van de vrouwen bijna net zo hoog als dat van de mannen. Een evenement als Wimbledon kent voor de mannelijke winnaar een bedrag van 455.000 Engelse pond en voor de winnaar onder de vrouwen 409.500 pond.

Aan de publiciteit hoeft het niet liggen, een toernooi met Judit Polgar trekt publiek en de media aan. In het verleden gingen dames als Pia Cramling en Nona Gaprindašvili haar voor. Tien jaar geleden zou het nog ondenkbaar zijn dat vrouwen 'mannen'-toernooien winnen. Maar met rolmodellen als de zusjes Polgar zie je toch meer succesvolle schaaksters naar voren komen, zoals Henriëtte Hunt in Engeland, Irina Krush in Amerika en Bianca Muhren in Nederland.

En dan is er misschien de verrassende niet-traditionele en niet-sociale reden waarom er minder vrouwen zouden schaken. Een artikel getiteld 'Roles of Men and Women in Chess' door Scott Chiou en Professor Frankel maakt gewag van het hormoneffect. Het hormoon testosteron is gerelateerd aan agressiviteit en wordt meer geproduceerd door mannen dan door vrouwen. Het artikel beschrijft een onderzoek waaruit geconcludeerd kon worden dat wanneer mannen een uitdaging voor ogen staat, hun testosteronniveau omhoog gaat ter voorbereiding van de competitie. Het hogere gehalte aan testosteron versterkt het dominante gedrag en helpt in het winnen van de wedstrijd. Het testosterongehalte bij volwassen mannen schijnt ongeveer tien keer zo hoog te zijn als bij vrouwen. Het lagere testosterongehalte bij vrouwen en daarmee de mindere drang tot agressiviteit en competitie, zou kunnen verklaren waarom de schaaksport door mannen wordt gedomineerd. Een mooie uiteenzetting die mijns inziens op vele sporten van toepassing is.

references

- Jan Brouwer de Koning, 'Borduren of Schaken'. In: *Trefpunt. Tijdschrift van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk* (1995) no. 11, p. 6-7.
- Scott Chiou & Professor Frankel, *Roles of Men and Women in Chess*, <http://pluto.pomona.edu/id1chess/finals/mainf7.htm>.
- Willem Duvekot, *Staat de man nog op voor een vrouw*, <http://home.wxs.nl/~wa.duvekot/tdt/19971016T.html>.
- R.E. Fauber, *Impact of Genius. 500 Years of grandmaster chess*. Seattle 1992.
- David Hooper & Kenneth Whyld, *The Oxford Companion to Chess*. Oxford 1984.
- *Jaarverslag Koninklijke Nederlandse Schaakbond*, 1998.
- *Ledental NOC*NSF over 1998*.
- Robert John McCrary, *us Chess History: Early Women in American Chess*, <http://www.excaliburelectronics.com/history1198.htm>.
- Jacob Silbermann & Wolfgang Unzicker, *Geschiedenis van het schaakspel*. Vertaald [uit het Duits] door A.J. Rosmüller. Deel 2. Utrecht 1977.
- *Sporters in cijfers: ledentalontwikkeling van NSF organisaties 1963-1989*. Arnhem 1991.
- 'Vrouwenvoetbal boekt records'. In: *De Volkskrant*, June 21, 1999.
- 'Wimbledon'. In: *De Volkskrant*, June 21, 1999.
- 'Women hit glass ceiling in chess'. In: *Feminist News*, May 9, 1997, <http://feminist.org/news/newsbyte/may97/0509.html>.
- 'Ze weten nu wat ze aan me hebben'. In: *De Gooi- en Eemlander*, February 16, 1983.

Maar ik heb nu wel een reden gevonden om het jammer te vinden dat de schaaksport recentelijk is toegelaten tot de IOC. Immers, schakers kunnen nu onderworpen worden aan dopingcontrole. Ik had anders graag alle vrouwen opgeroepen om meteen hun testosterongehalte zodanig te verhogen, dat we wereldkampioen in alle categorieën worden en op die manier alle vooroordelen de wereld uit helpen.

bronnen

- Jan Brouwer de Koning, 'Borduren of Schaken'. In: Trefpunt. *Tijdschrift van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk* (1995) nr. 11, p. 6-7.
- Scott Chiou & Professor Frankel, *Roles of Men and Women in Chess*, <http://pluto.pomona.edu/id1chess/finals/mainf7.htm>.
- Willem Duvekot, *Staat de man nog op voor een vrouw*, <http://home.wxs.nl/~wa.duvekot/tdt/19971016T.html>.
- R.E. Fauber, *Impact of Genius. 500 Years of grandmaster chess*. Seattle 1992.
- David Hooper & Kenneth Whyld, *The Oxford Companion to Chess*. Oxford 1984.
- *Jaarverslag Koninklijke Nederlandse Schaakbond*, 1998.
- *Ledental NOC*NSF over 1998*.
- Robert John McCrary, *US Chess History: Early Women in American Chess*, <http://www.excaliburelectronics.com/history1198.htm>.
- Jacob Silbermann & Wolfgang Unzicker, *Geschiedenis van het schaakspel*. Vertaald [uit het Duits] door A.J. Rosmüller. Deel 2. Utrecht 1977.
- *Sporters in cijfers: ledentalontwikkeling van NSF organisaties 1963-1989*. Arnhem 1991.
- 'Vrouwenvoetbal boekt records'. In: *De Volkskrant*, 21 juni 1999.
- 'Wimbledon'. In: *De Volkskrant*, 21 juni 1999.
- 'Women hit glass ceiling in chess'. In: *Feminist News*, May 9, 1997, <http://feminist.org/news/newsbyte/may97/0509.html>.
- 'Ze weten nu wat ze aan me hebben'. In: *De Gooi- en Eemlander*, 16 februari 1983.

hans schol ten
de dame
in zetdwang
schakende vrouwen
in de negentiende eeuw

the queen
in zugzwang
female chess players
in the 19th century

■ *In the nineteenth century the chess club was an exclusively male domain. In the centuries before, however, chess had been a game for men as well as women. In the present article Hans Scholten elucidates this development and puts such ladies' activities as there were in their social framework.*

■ The oldest chess club in the Netherlands which is still known to us today is the Haagsche Schaakgenootschap (The Hague) of 1803. I know of more than 250 nineteenth-century clubs. They include five ladies' clubs: Door Oefening Vooruit in Zutphen (March 1897), Damesschaakvereniging in Utrecht (1897), Dames-schaakvereniging in Groningen (1898), and two clubs in The Hague which, as far as I know, never got any further than the founding stage (1864 and 1897). No other single female membership of one of the other clubs is known to me. The only differentiation to this is the membership of Ms. De Lelie (Amsterdam) and Ms. Ter Haar (Voorburg) when the Nederlandsche Schaakbond was founded in 1873. Their membership should be seen in the light of family relationships to founders.

It goes without saying that these ladies could play chess. This seems not to have been exceptional. In the circle of the Dutch writer Multatuli there were, for instance, many women playing chess: Mimi Hamminck Schepel, Multatuli's second wife, played 'well enough to merit serious contesting'¹, and in another place: 'good (lacking mastership)'². About his nieces Catharine and Sietske he wrote to his first wife, Everdine: 'Do you think they would dare to play chess on any other day but Sunday?'³ In 1863 he writes to Mimi: 'I was slightly disappointed that I found no letter when I came home last night from H. I played chess there with the lady of the house and Francisca'⁴.

chess-playing women in pictures

From a historical point of view it may cause no surprise that so many women were playing chess. In the Middle Ages playing chess was pre-eminently the game of man and wife. The donation of a chessboard by the Countess of Voorne to Countess Machteld was among the first pieces of news (1361) on chess-playing in the Netherlands⁵.

Playing chess was considered a symbol of courtly love between man and wife in the Middle Ages. Later on this symbolism changed much more to a reference to gross eroticism. The following illustrations may serve to show this development.

The first example is a miniature from a manuscript of the *Tafel van den kersten ghelove* by Dirc van Delf (c. 1404). Van Delf was certainly familiar with the *Livre des Eschez amoureux*, then a famous book describing the adventures of the author in the garden of love⁶: 'The story of the "Eschez amoureux" opens with a

■ *De schaakvereniging was in de negentiende eeuw het exclusieve territoir van de man. In de eeuwen daarvoor was schaken echter een spel voor zowel man als vrouw. In dit artikel licht Hans Scholten die ontwikkeling toe en plaatst hij de wél aanwezige damesactiviteiten in hun maatschappelijk kader.*

■ De oudste schaakvereniging in Nederland waarvan het bestaan tot op de dag van vandaag bekend is gebleven, is het Haagsche Schaakgenootschap uit 1803. Mij is het bestaan van ruim 250 verenigingen in de negentiende eeuw bekend. Daarbij zijn vijf damesschaakverenigingen: Door Oefening Vooruit in Zutphen (maart 1897), Damesschaakvereniging in Utrecht (1897), Damesschaakvereniging in Groningen (1898) en twee verenigingen in Den Haag die, voor zover ik weet, nooit verder zijn gekomen dan het oprichtingsstadium (1864 en 1897). Er is mij echter geen enkel lidmaatschap van een vrouw bekend bij één van de andere schaakverenigingen. De enige nuancering daarop is het lidmaatschap van de dames De Lelie (Amsterdam) en Ter Haar (Voorburg) bij de oprichting van de Nederlandsche Schaakbond in 1873. Hun lidmaatschap moet in het licht gezien worden van familiale relaties met oprichters.

Het ligt wel voor de hand dat deze dames konden schaken. Dat lijkt ook geen uitzondering te zijn geweest. De omgeving van bijvoorbeeld Multatuli kende vele schaaksters: de tweede vrouw van Eduard Douwes Dekker, Mimi Hamminck Schepel, speelde 'goed genoeg om 'n ernstige bestryding te verdienen'¹ en elders: 'goed (zonder meesterschap)'². Over zijn nichtjes Catharine en Sietske schreef hij aan zijn eerste vrouw Everdine: 'Denk je dat ze durven schaken buiten den Zondag...?'³ In 1863 schrijft hij aan Mimi: 'Ik was 'n beetje teleurgesteld dat ik geen brief vond gisteravond toen ik thuis kwam van H. Ik heb daar geschaakt met Mevrouw en Francisca'⁴.

schakende vrouwen in beeld

Vanuit historisch perspectief mag het geen verwondering wekken, dat zoveel vrouwen schaakten. In de Middeleeuwen was schaken bij uitstek het spel van man en vrouw. Tot de eerste berichten (1361) over schaken in de Nederlanden behoort het schenken van een schaakbord door de gravin van Voorne aan gravin Machteld⁵. Schaken gold in de Middeleeuwen als symbool van de hoofse liefde tussen man en vrouw. Later veranderde die symboliek veel meer naar een verwijzing van platte erotiek. Die ontwikkeling is mooi te zien aan de hand van de hierna volgende afbeeldingen.

Het eerste voorbeeld is een miniatuur uit een handschrift van de *Tafel van*

■ initiaal uit een hs. van de 'tafel van den kersten ghelove' - 16

game of chess against a damsel whose beauty matches her talent in playing the game. A contest starts, in which each move has an allegorical meaning, and where the whole game symbolizes the course of love.'

A hundred years later the situation has changed. The painting by Lucas van Leyden 'De schaakspelers', 1508, can no longer be interpreted in the courtly sense. Many attempts have been made to interpret this painting. The difference to the courtly situation was not lost on J.W. Niemijer⁷: 'Here nothing is left of the charming idyll of medieval chivalry'. To my mind the symbolic meaning has already shifted here from an idyllic love to an almost gross eroticism: the

satisfaction of the conqueror is combined with the envy of the older man.

This image matches the ideas of De Jongh about a painting by Kornelis de Man⁸. As he puts it: 'The game of chess as a metaphor of love originates from a courtly culture and originally bore its characteristics. However, in the course of time this image was to be vulgarized. The painting by De Man, from the second half of the seventeenth century, is a product with its contents tailored to the more trivial taste of a bourgeois public.' De Jongh notes a few cliché-like details which in genre painting are frequently applied in the erotic context (the cat looking up to the woman, the string instrument hanging from the panelling, and the bellows in front of the fireplace). These details, added to the meaningful look of the woman, the embarrassed man, the informal clothing and the open box bed, guarantee that the message will come across.

■ k. de man: 'het schaakspel ende paar' - 128

den kersten ghelove van Dirc van Delf (ca. 1404). De middeleeuwer was zeer vertrouwd met het toen beroemde *Livre des Eschez amoureux*, dat de avonturen van de auteur in de tuin der liefde beschrijft⁶: ‘Het verhaal van de “Eschez amoureux” opent met een schaakpartij tegen een jonkvrouw wier schoonheid voor haar capaciteit in het spel niet onderdoet. Er ontwikkelt zich een strijd, waarbij elke zet allegorische betekenis heeft, en het spel in zijn geheel het verloop van de liefde symboliseert.’

Honderd jaar later is de situatie gewijzigd. Het schilderij van Lucas van Leyden ‘De schaakspelers’ uit 1508 kan al niet meer in hoofse zin geïnterpreteerd worden. Er zijn vele pogingen ondernomen dit schilderij te duiden. J.W. Niemeijer⁷ is het verschil met de hoofse situatie niet ontgaan: ‘Hier is niets meer over van de lieflijke idylle der middeleeuw-

■ I. van Leyden: ‘de schaakspelers’ – 128

se chevalerie’. Naar mijn gevoel is de symbolische betekenis hier al verschoven van een idyllische liefde naar een bijna ruwe erotiek: de tevredenheid van de veroveraar wordt gecombineerd met de afgunst van de oudere man.

Dit beeld komt overeen met de visie van De Jongh op een schilderij van Kornelis de Man⁸. Hij stelt: ‘Het schaakspel als metafoor van de liefde is afkomstig uit een hoofse cultuur en droeg daar oorspronkelijk de kenmerken van. In de loop van de tijd zou dit beeld worden geïnvulgariseerd. Het schilderij van De Man, uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, is een product waarvan de inhoud werd afgestemd op de meer triviale smaak van een burgerlijk publiek.’ De Jongh wijst daarbij op enkele clichématige details (de naar de vrouw opkijkende kat, het snaarinstrument aan de lambrisering en de blaasbalg voor de open haard) die in de genreschilderkunst vaker gebruikt worden in de erotische context. Deze details, gevoegd bij de veelbeduidende blik van de vrouw, de in verlegenheid gebrachte man, de informele kleding en de geopende bedstede, zorgen ervoor dat de boodschap overkomt.

Nog duidelijker is de bedoeling aanwezig in de tekening van Gerrit van

■ g. van honthorst: 'schakers' – 128

The meaning is even more clearly present in Gerard van Honthorst's drawing (c. 1625). 'The man whose eyes are blindfolded by a flying cupid reaches for his purse. Blinded by love all he can do is to make a silly move. He has already lost his game with the whores⁹. The concept of 'love' should not be conceived as being too romantic, because of the purse and the sensual meaning of the cupid.

In my thesis¹⁰ I point out that this development also coincides with the change in the rules of the game which made the game of chess¹¹ far more aggressive and therefore more appealing to men. The shift to erotic symbolism fits into this train of thought. Changing these rules of the game was one of the causes for the declining interest of women. There are also social reasons for the chess-playing woman remaining more indoors. In the distribution of tasks which arose in the new bourgeois world of the eighteenth century, the woman was made responsible for the management of the household¹². This does not only include domestic affairs, but also good financial control and good organization of leisure. It is her task to organize all leisure activities, ranging from daily functions such as dealing with meals and consorting around the hearth, to the relations of the family with the outer world, organizing social life, visits, receptions. She had to see to it that everyone, her husband above all, was happy with the established state of affairs¹³.

If one can still say about the eighteenth century that, to some degree, the women's world of leisure coexisted fairly well with the men's world of business, the public life of men would gain the upper hand in the nineteenth century. In this connection Martin-Fugier¹⁴ points out that meal times were getting ever later. The wife's role is family-oriented and not aimed at public life – to which the chess club belonged, and which she could therefore not enter.

women and chess clubs

It is characteristic that the first woman entered a men's chess club only in the twentieth century: Miss S.M. Splinter became a member of Palamedes in Leiden on 31 October 1900. She was to become Vice-President and, on leaving for the

Honthorst (ca. 1625). 'De man, wiens ogen door een aanvliegende cupido worden geblinddoekt, tast naar zijn beurs. Door de liefde verblind, zal hij niets anders dan een domme zet kunnen doen. Hij heeft zijn partij bij de hoeren al verloren.'⁹ Het begrip 'liefde' moet vanwege de beurs en de zinlijke betekenis van de cupido niet te romantisch voorgesteld worden.

In mijn proefschrift¹⁰ wijs ik er op dat deze ontwikkeling ook samenvalt met de wijziging in de spelregels van het schaakspel¹¹, waardoor het spel veel agressiever werd en dus meer bij mannen aansprak. De verschuiving naar de erotische symboliek past in deze gedachtegang. Deze spelregelwijziging is een oorzaak van de teruglopende belangstelling van vrouwen.

Daarnaast zijn er ook maatschappelijke redenen waarom de schakende vrouw minder naar buiten trad. In de rolverdeling die ontstaat in de nieuwe burgerlijke wereld van de achttiende eeuw wordt de vrouw verantwoordelijk voor het beheer van de privé-ruimte¹². Daarmee

■ c. rogaar snellebrand:
'zelfportret met familie' - 128

is niet alleen het huishouden bedoeld, maar ook een goed financieel beheer en een goede organisatie van de tijdsbesteding. Het is haar taak alle vrijetijdsactiviteiten te organiseren, uiteenlopend van dagelijkse plechtigheden die de maaltijden en het bijeen zijn rondom het haardvuur vormen, tot de betrekkingen van het gezin met de buitenwereld, organisatie van het gezelschapsleven, bezoeken, ontvangsten. Zij moet ervoor zorgen dat iedereen, op de eerste plaats haar man, gelukkig is met de gevonden constellatie¹³.

Kan men over de achttiende eeuw nog enigszins zeggen dat de vrouwenwereld van de vrije tijd in goede coëxistentie met de mannenwereld van het zakenleven stond, in de negentiende eeuw zou het openbare mannenleven de overhand krijgen. Martin-Fugier¹⁴ wijst er in dit verband op dat de etenstijden steeds later worden. De rol van de vrouw is op de familie gericht en niet op het openbare leven, waartoe de vereniging behoorde. Daar kon de vrouw dus niet in binnentreden.

vrouwen en schaakverenigingen

Het is tekenend, dat de eerste vrouw pas in de twintigste eeuw toetrad tot een mannenschaakvereniging: mej. S.M. Splinter werd op 31 oktober 1900

■ suze splinter – 126

academy of music in Leipzig in 1902, an honorary member¹⁵. She also became a member of the Leidsch Schaakgenootschap. The jubilee issue of the Leidsch Schaakgenootschap records about this¹⁶: 'At the general meeting of 20 November 1900 the question was discussed of whether Miss Splinter – one of the strongest Dutch ladies of those days – should be allowed to enter as a female member. After prolonged discussion she was eventually admitted, but with the marginal note that she should not object to the smoking of the honourable chess players.'

This epoch-making step was, of course, preceded by the necessary preparations, supported to an important extent by the ladies' chess clubs.

The earliest mention of a ladies' chess club dates from 1864¹⁷, but this did not have a favourable reception: 'One sees curious matters in our royal residence as well. If this were not a leap year, it would be unbelievable. Yet it is true, in The Hague was founded, guess what? – a *ladies' chess club*. And what is more, the regulations can be obtained from bookseller De Liefde!' Considerations were supposed to have been that women's lib was increasingly progressing and that chess for ladies up to now would have been struck by a most unfair prejudice. 'This matter will now be arranged on a regular basis by this club; skilful gentlemen chess players and skilful lady chess players – are requested to apply to the afore-mentioned bookseller, de Liefde. Qu'on se le dise.'

Two weeks later the author referred to the matter again: 'I had spoken of *schaak-Vaardige* gentlemen (playing chess skilfully) and *schaakWaardige* ladies (worthy to be abducted). Now you have put a v in both words, declaring the ladies to be skilful at playing chess, which might indicate that I had insinuated that there are men who would let themselves be carried away¹⁸. Such exceptions may be extremely rare, and I am authorized to inform you that they are certainly not included and foreseen in the regulations of the club.' He continues to talk about scruples with regard to this chess enterprise and about the depravity of the century. However, the matter did not count too heavily with the author. True, Troy was an example of the disasters that may arise, but the Sabine women's history turned out well. They all became honourable housewives. It can no longer be ascertained whether the ladies were happy with these articles. Nothing was ever heard of the club. The fragments 'indicate' that the time was not yet ripe for a ladies chess club.

A few years earlier, in 1859, the discussion about the ladies was even more

lid van Palamedes in Leiden. Ze zou daar tot vice-presidente en, bij haar vertrek in 1902 naar het conservatorium in Leipzig, tot erelid benoemd worden¹⁵. Zij werd ook lid van het Leidsch Schaakgenootschap. Het jubileumboek van het Leidsch Schaakgenootschap schrijft daarover¹⁶: ‘Op de ledenvergadering van 20 november 1900 werd gediscussieerd over de vraag of mejuffrouw Splinter – één van de sterkste Nederlandse dames uit die tijd – als vrouwelijk lid zou mogen worden toegelaten. Na een langdurige discussie werd dit uiteindelijk toegestaan, maar met de kanttekening dat ze geen bezwaar moest hebben tegen het roken van de geachte schakers.’

Aan deze baanbrekende stap ging natuurlijk de nodige voorbereiding vooraf. Daarin hebben de damesschaakverenigingen een belangrijke bijdrage gehad. De eerste vermelding van een damesschaakvereniging stamt al uit 1864¹⁷, maar die valt niet op goede bodem: ‘Men ziet ook curieuse zaken in onze hofstad. Waren wij niet in een schrikkeljaar, men zou het niet gelooven. Toch is het waar, er is in Den Haag opgericht, raad eens wat? – een *damesschaakclub*. En wat meer is, de statuten daarvan zijn te bekomen bij de *Liefde!*’ Daarbij zouden de overwegingen een rol spelen, dat de emancipatie van de vrouw meer en meer voortgaat en dat het schaken van dames tot nu toe door een hoogst onbillijk vooroordeel getroffen zou zijn geweest. ‘Die zaak zal nu op geregelde wijze gedreven worden door deze club; schaakvaardige heeren en schaakvaardige dames gelieven zich aan te melden bij den genoemden boekhandelaar, de Liefde. Qu’on se le dise.’

Twee weken later komt de auteur er nog een keer op terug: ‘Ik had gesproken van schaakVaardige heeren en schaakWaardige dames. Nu hebt gij in beide woorden een v gezet, de dames schaakvaardig genoemd en daardoor den schijn gegeven als zoude ik geïnsinueerd hebben dat er mannen zijn die zich zouden laten schaken. Zulke uitzonderingen zullen wel tot de zeer zeldzame behooren, en ik ben gemachtigd meê te deelen dat die ook geenszins in de statuten der club zijn opgenomen en voorzien.’ Vervolgens rept hij over gewetensbezwaren ten aanzien van deze schaakonderneming en over de verdorvenheid van de eeuw. De auteur ziet de zaak echter niet zo zwaar. Weliswaar was Troje een voorbeeld van de rampen die kunnen ontstaan, maar met de Sabijnse maagden was het goed afgelopen. Ze werden allen eerbare huismoeders. Of de dames met deze artikelen blij waren, is niet meer vast te stellen. Van de vereniging is verder nooit meer iets gehoord. De teksten ‘tonen’ dat de tijd nog niet rijp was voor een damesschaakvereniging.

Enkele jaren eerder, in 1859, was de discussie over de dames nog mannelijker. Aanleiding was een bepaling in *Proeve van een Reglement voor de*

male-centred. The reason was a clause in *Proeve van een Reglement voor de Nederlandsche Schaakmaatschappij*¹⁹: 'Ladies will be accepted as supporters on payment of the normal subscription fee.' Someone with the pseudonym of Hieronymus Schaakgraag responds to this by writing²⁰: Not to allow ladies to become members is truly ungentlemanly enough; but to think that an explicit provision of the regulations would be necessary to be able to accept gifts of them, and in doing so recognize them as *donors* (supporters) – Sir! This goes too far! This right which you patent to the ladies, would certainly not be refused to cats or dogs, if they had the money to pay for it.' The response of the editorial board shows its position: 'Amazing idea of gallantry! ... Exaggerated respect for the fair sex certainly upset his thoughts!'

Twenty years later (1880) the spirit of the age had changed to the extent that chess club Van der Linde in Winschoten included the clause that ladies could be ordinary, extraordinary and honorary members²¹.

women's chess clubs

In 1897 the time – see the clubs mentioned at the opening of this article – is indeed ripe for ladies' clubs. These clubs seem hardly to have been founded from an equal opportunities point of view, but far more from a 'stand-by-your-man' idea.

In Zutphen the great propagandist is the widow Muller-Thijm. In November 1898 an article of hers was published in a newspaper²², in which she calls on 'our young ladies' to train for the game of chess. The arguments advanced would not induce any modern girl to play chess:

■ With an eye to the future: 'Which of you esteemed ladies already knows what her future may be? Will it be as the wife of a talented young man ...', after which she describes the faraway places where the vicar, doctor, notary public, or merchant may turn up: '... where he can only relax in the domestic circle after his strenuous work? If there will be chess players among these gentlemen – which is more and more to be expected now that this game is so often played by young people –, it will certainly be most agreeable to them always to have a partner in their wives or daughters.'

■ Playing chess would be an excellent means of 'keeping the mind fresh and clear until very old age, and is rightly called "mental gymnastics".'

■ It would insure against boredom in old age, '... when the weakened eyes would forbid reading or plying the needle. It is therefore very recommendable for the nurse. How often does she not have to watch at night with a patient, who only needs her help when the prescribed medicine has to be applied! Will then this game not make those long hours pass much more quickly?'

*Nederlandsche Schaakmaatschappij*¹⁸: ‘Tegen betaling der gewone contributie worden Dames als donatrices aangenomen.’ Daarop reageert iemand onder het pseudoniem Hieronymus Schaakgraag met de tekst¹⁹: ‘De dames het lidmaatschap te ontzeggen, is waarlijk al ongalant genoeg; maar te meenen dat er eene uitdrukkelijke wetsbepaling noodig zij om giften van haar te mogen aannemen, en haar daarvoor als *geefsters* (donatrices) te erkennen – Mijnheer! dat gaat te ver! Dat regt, dat gij daar de dames octroijeert, zou men waarlijk aan geen katten of honden weigeren, indien die geld hadden om te betalen.’ De reactie van de redactie is positiebepalend: ‘Wonderlijk idee van galanterie! ... Te ver gedreven eerbied voor de schoone sekse bragt voorzeker zijne gedachten in de war!’

Twintig jaar later (1880) is de tijdsgeest in zoverre veranderd, dat schaakvereniging Van der Linde in Winschoten de wetsbepaling opneemt dat dames gewoon, buitengewoon en erelid kunnen worden²⁰.

damesschaakverenigingen

In 1897 is de tijd – gezien de in de opening van dit artikel vermelde verenigingen – wel rijp voor damesverenigingen. Deze verenigingen lijken echter nauwelijks vanuit een emancipatiegedachte tot stand te zijn gekomen, maar veel meer vanuit een ‘stand-by-your-man’-gevoel.

In Zutphen is de weduwe Muller-Thijm de grote propagandiste. In november 1898 verscheen er van haar een krantenartikel²¹. Zij doet daarin een oproep aan ‘onze jonge dames’ om zich in het schaakspel te bekwamen. Met de aangevoerde argumenten zou tegenwoordig geen meisje meer gaan schaken:

■ Met het oog op de toekomst: ‘Wie uwer geëerde dames, is reeds zeker waarheen uwe toekomst u zal voeren? Is het als echtgenoot van een talentvol jongmensch...’, waarna zij de afgelegen plekken beschrijft waar de predikant, dokter, notaris of koopman terecht kan komen: ‘...waar hij slechts in den huislijken kring ontspanning vinden kan na drukke werkzaamheden? Wanneer onder deze heeren schaakspelers zijn – iets dat hoe langer hoe meer te verwachten is, nu dit spel zooveel onder de jongelui wordt beoefend –, zal het hun zeker hoogst aangenaam zijn in hunne echtgenoot of dochters steeds een partner te hebben.’

■ Het schaakspel zou een uitmuntend middel zijn ‘om den geest frisch en helder te doen blijven tot in hoogen ouderdom, en wordt het terecht “gymnastiek voor de hersens” genoemd.’

■ Het zou een verzekering tegen de verveling bij ouderdom zijn, ‘als de ver-

■ And finally: 'moreover, when this game will be practised more generally, will there not be a lack of good women teachers; for it is indisputable that oral teaching is far preferable to learning from a manual, and this would again open a way to our ladies with a distinguished, but often impecunious, position to provide by teaching chess – although at first not completely – for themselves, but at least to grant themselves a welcome contribution to their sustenance by teaching chess.'

She ends her article with an anecdote of how a fiancée saves her beloved from the guillotine by beating Robespierre in a game of chess.

Apparently this sort of appeal did work in the town of Zutphen in 1897: the club, meeting once a week at the widow Muller-Thijm's house, originally had ten members who 'applied themselves diligently to the study of the game of chess'²³. In that very same year an inter-club contest was held with 18 participants. The house was then probably too small, for in 1898 they came together every month in 'de Hollandsche Tuin'²⁴. Names of members however, are not known.

Yet there were also initiatives at the end of the nineteenth century which set ladies' chess in a more emancipatory framework. On 25, 26 and 27 July 1898 the Department of Sports of the Exhibition of Women's Labour in The Hague organized the first national Ladies' Chess Competition. There were 14 participants from all over the country. Mrs. Thijm-Muller won, followed by Miss Jansen (Utrecht) and Miss Koekebakker (Groningen).

This emancipatory idea should not be excluded either from the foundation of the *Damesschaakvereniging* in Utrecht in 1897. In Utrecht the labourers were also stimulated to found a club. The *Schaakclub Utrecht* seems to have been actively involved in both cases²⁵. Among the members was Miss Jansen, who later married A.G. Olland, the best Dutch chess player from around the turn of the century. Another family relationship, father-daughter, seems to have existed between the 1899-1900 President, Miss J.J. van Rennes, and the 'Utrecht' member D.W. Van Rennes.

The *Damesschaakvereniging* in Utrecht, which met every Monday in Hotel 'des Pays-Bas'²⁶ was no mere flash in the pan: it existed until 1914-1915²⁷. The club was also fairly active. In 1899/1900 a correspondence match with the ladies' chess club of Zutphen was won by 1,5-0,5²⁸. In 1898 the club supplied a considerable donation to organize a simultaneous display by Lasker at the *Schaakclub Utrecht*²⁹. Several ladies also played against Lasker, one of them was among the last remaining players.

Of the nine names of members of the *Damesschaakvereniging* known to me, five were not married during their membership. The occupation of two of the unmarried ones is known: public servant at the post office and teacher. Of the married women one was married to a bookseller, another to a manufacturer³⁰. Unfortunately a complete membership list of the *Damesschaakvereniging* is also missing.

zwakte oogen het lezen of het verrichten van eenig naaldwerk verbieden. Daarom ook is het zoo aanbevelenswaard voor de pleegzusters. Hoe menigmaal heeft zij de nachtwake bij eene zieke, die slechts hare hulp behoeft als het voorgeschrevene moet worden toegepast! Zullen dan door dit spel die lange uren niet veel sneller voorbijgaan?’

■ En tot slot: ‘voorts zal er, wanneer dit spel meer algemeen wordt beoefend, gebrek komen aan flinke onderwijzeressen; want het is toch ontegenzeggelijk, dat het mondeling onderricht verre te verkiezen is boven het aanleeren uit een handboek, waardoor wederom een weg is geopend voor onze dames uit den deftigen, doch dikwerf onbemiddelden stand, om, door er les in te geven, zich, zij het dan ook vooreerst nog geen bestaan, althans eene welkome tegemoetkoming in haar onderhoud te verschaffen.’

Zij sluit het artikel af met een anekdote hoe een verloofde haar geliefde van de guillotine redt door Robespierre in een schaakpartij te verslaan.

Blijkbaar werkte dit soort oproepen wel in het Zutphen van 1897: de vereniging, die wekelijks bij de weduwe Muller-Thijm aan huis bijeenkwam, had aanvankelijk tien leden, die ‘zich met ijver op de studie van het Schaakspel toeleggen’²². Nog hetzelfde jaar wordt er een onderlinge wedstrijd gehouden met achttien deelnemers. Het huis is dan waarschijnlijk te klein, want in 1898 komt men maandelijks bijeen in ‘de Hollandsche Tuin’²³. Namen van leden zijn echter niet bekend.

Toch zijn er ook initiatieven aan het einde van de negentiende eeuw die het damesschaak in een meer emancipatoir kader stellen. Op 25, 26 en 27 juli 1898 organiseert de Afdeling ‘Sport’ van de Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in Den Haag de eerste nationale Dames-Schaakwedstrijd. Er waren veertien deelnemers uit het hele land. Mevrouw Muller-Thijm wint vóór Mej. Jansen (Utrecht) en Mej. Koekebakker (Groningen).

Die emancipatoire gedachte mag ook niet uitgesloten worden bij de oprichting van de Damesschaakvereniging in Utrecht in 1897. In Utrecht werden ook de arbeiders gestimuleerd een vereniging op te richten. Bij beide oprichtingen lijkt de Schaakclub Utrecht actief betrokken te zijn geweest²⁴. Tot de leden behoorde Mej. Jansen, die later trouwde met A.G. Olland, de sterkste Nederlandse schaker van rond de eeuwwisseling. Een ander gezinsverband, namelijk vader-dochter, lijkt er te bestaan tussen de presidente uit 1899-1900, mej. J.J. van Rennes en het ‘Utrecht’-lid D.W. van Rennes.

De Damesschaakvereniging in Utrecht, die iedere maandag bijeenkwam in hotel ‘des Pays-Bas’²⁵ was geen eendagsvlieg: ze heeft tot 1914-1915 bestaan²⁶. De vereniging was ook behoorlijk actief. In 1899/1900 werd met 1,5-0,5 een correspondentiematch met de damesschaakvereniging uit

'Undoubtedly', according to *Eeuwige Schaak*³¹, 'ladies [after the discontinuation in 1915, HS] will have joined the Schaakclub Utrecht.' This sentence is probably over-optimistic. From admittance under the regulations and from the Muller-Thijm ideas, to an emancipated participation in a male stronghold is, in practice, a large step. Research into the world of chess in the twentieth century will have to show how this process has continued but, in the year 2000, the world of chess is still a man's world.

notes

1. Multatuli (pseudonym of Eduard Douwes Dekker), 5 January 1880, to D.R. Mansholt. In: L. Prins, *Multatuli en het spel van koningen*. Amsterdam 1970, p. 171.
2. Prins, loc. cit., p. 169 (letter dated 10 June 1872).
3. Prins, loc. cit., p. 164 (a letter to Mimi dated 21 March 1863).
4. Prins, loc. cit., p. 164.
5. F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam 1987, p. 34.
6. J.W. Niemeijer, *Schaken als thema in de beeldende kunst*. Wassenaar 1961, p. 12.
7. J.W. Niemeijer, loc. cit., p. 19.
8. E. de Jongh, *Tot lering en vermaak. Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw*. Exhibition catalogue. Amsterdam 1976, p. 154-157.
9. De Jongh, loc.cit., p.156-157.
10. H.J.G.M. Scholten, *'Het loopt ongenadiglijk mat'. Het schaakleven in Nederland in de negentiende eeuw. De sociaal-culturele achtergrond van het ontstaan van schaakverenigingen*. Bilthoven 1999.
11. This change in the rules transformed the queen from almost the weakest piece to the strongest piece on the chessboard.
12. A. Martin-Fugier, 'De rituelen van het persoonlijk leven'. In: G.Duby and P. Ariès, *Geschiedenis van het persoonlijk leven. De Franse Revolutie en de opkomst van de bourgeoisie*. Amsterdam 1993, p.174.
13. C. Hibbert, *The English. A Social History 1066-1945*. London 1994, p. 625.
14. A. Martin-Fugier, loc. cit., p.176.
15. Minutes of 29 October 1902. Notulenboek van het schaakgezelschap Palamedes te Leiden. Manuscript KB (PAL 1).
16. Th. Stelling et al., *De eerste honderd jaren. Kroniek van het Leidsch Schaakgenootschap 1895-1995*. Leiden 1995, p. 17.
17. Flanor (pseudonym of Carel Vosmaer), 'Vlugmaren'. In: *De Nederlandsche Spectator* (1864) nr. 9, p. 71.
18. The Dutch word *schaken* has two different meanings: to play chess, and to abduct, to run away with; unfortunately this *double entendre* is lost in English.

Zutphen gewonnen²⁷. In 1898 maakte zij door een behoorlijke gift een simultaan van Lasker bij de Schaakclub Utrecht mogelijk²⁸. Ook verscheidene dames speelden tegen Lasker, één van hen behoorde tot de laatst overgeblevenen.

Van de negen mij bekende namen van leden van de Damesschaakvereniging, waren er vijf ten tijde van hun lidmaatschap ongetrouwd. Van twee van de ongetrouwde vrouwen is het beroep bekend: beambte op het postkantoor en onderwijzeres. Van de getrouwde vrouwen was één gehuwd met een boekhandelaar, een ander met een fabrikant²⁹. Ook van de Dames-schaakvereniging ontbreekt helaas een volledige ledenlijst.

‘Ongetwijfeld,’ zo schrijft *Eeuwig Schaak*³⁰, ‘zullen [na de opheffing in 1915, HS] dames lid geworden zijn van de Schaakclub Utrecht’. Vermoedelijk is deze zinsnede te optimistisch. Van het toestaan in wetten en van de visie van Muller-Thijm naar een geëmancipeerd deelnemen in een mannenbolwerk, is in de praktijk een te grote stap. Onderzoek naar het schaakleven in de twintigste eeuw zal moeten uitwijzen hoe dat proces is verlopen, maar anno 2000 is de schaakwereld nog steeds een mannenwereld.

noten

1. Multatuli (pseudoniem van Eduard Douwes Dekker), 5 januari 1880, aan D.R. Mansholt. In: L. Prins, *Multatuli en het spel van koningen*. Amsterdam 1970, p. 171.
2. Prins, *a.w.*, p. 169 (brief van 10 juni 1872).
3. Prins, *a.w.*, p. 164 (een brief aan Mimi van 21 maart 1863).
4. Prins, *a.w.*, p. 164.
5. F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam 1987, p. 34.
6. J.W. Niemeijer, *Schaken als thema in de beeldende kunst*. Wassenaar 1961, p. 12.
7. J.W. Niemeijer, *a.w.*, p. 19.
8. E. de Jongh, *Tot lering en vermaak. Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw*. Tentoonstellingscatalogus. Amsterdam 1976, p. 154-157.
9. De Jongh, *a.w.*, p. 156-157.
10. H.J.G.M. Scholten, ‘*Het loopt ongenadiglijk mat*’. *Het schaakleven in Nederland in de negentiende eeuw. De sociaal-culturele achtergrond van het ontstaan van schaakverenigingen*. Bilthoven 1999.
11. Bij deze spelregelwijziging werd de dame van ongeveer het zwakste stuk het sterkste stuk van het schaakbord.
12. A. Martin-Fugier, ‘De rituelen van het persoonlijk leven’. In: G. Duby

19. *Sissa. Nederlands maandschrift voor het schaakspel* 13 (1859), p. 36; see appendix A8b.
20. *Sissa. Nederlands maandschrift voor het schaakspel* 13 (1859), p. 143.
21. In old statutes nothing is said about ladies, the implication being that the gentlemen simply did not think about the possibility of having them as members. After the issue was hotly disputed, women could become sponsors, and as a consequence of this in time they could theoretically become members. It would, however, take another two decades before they could in actual practice.
22. Gemeentearchief Den Haag, Archief *Discendo Discimus*, newspaper cutting without reference to source, November 1898.
23. *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* 5 (1897), p. 32. The question remains, whether the use of the word 'study', which was actually never used anywhere else in the nineteenth century in relation to chess, should be explained as an expression of a feeling of inferiority by women with regard to men, who would always start straightaway by playing their game.
24. *Ledenlijst van den Nederlandschen Schaakbond op 31 augustus 1898*. [Gouda 1898], p. 4.
25. Bert Kieboom e.a., *Eeuwig schaak. Honderd jaar Schaakclub Utrecht 1886-1986*, Utrecht 1986, p. 89.
26. *Ledenlijst*, loc. cit., p. 4.
27. Until that year there were annual mentions in the *Adresboekje Utrecht*.
28. *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* 6 (1898), p. 199 and *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* 8 (1900), p. 102.
29. *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* 6 (1898), p. 82.
30. This list confirms the general view that chess players came mainly from the higher classes.
31. Kieboom e.a., loc. cit., p. 89.

- en P. Ariès, *Geschiedenis van het persoonlijk leven. De Franse Revolutie en de opkomst van de bourgeoisie*. Amsterdam 1993, p. 174.
13. C. Hibbert, *The English. A Social History 1066-1945*. London 1994, p. 625.
14. A. Martin-Fugier, a.w., p. 176.
15. Notulen van 29 oktober 1902. Notulenboek van het schaakgezelschap Palamedes te Leiden. Handschrift KB (PAL 1).
16. Th. Stelling e.a., *De eerste honderd jaren. Kroniek van het Leidsch Schaakgenootschap 1895-1995*. Leiden 1995, p. 17.
17. Flanor (pseud. van Carel Vosmaer), 'Vlugmaren'. In: *De Nederlandsche Spectator* (1864) nr. 9, p. 71.
18. *Sissa. Nederlands maandschrift voor het schaakspel* 13 (1859), p. 36; zie bijlage A8b.
19. *Sissa. Nederlands maandschrift voor het schaakspel* 13 (1859), p. 143.
20. In oude wetten wordt niets vermeld over dames, wat impliceert dat de gedachte alleen al niet bij de heren opkwam. Via de hevig bediscussieerde mogelijkheid van donateur worden, ontstaat later wel de principiële mogelijkheid. Het zou nog twee decennia vragen voordat het werkelijk zover was.
21. Gemeentearchief Den Haag, Archief *Discendo Discimus*, krantenknipsel zonder bronverwijzing, november 1898.
22. *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* 5 (1897), p. 32. Het is de vraag of het gebruik van het woord 'studie', dat verder eigenlijk nooit gebruikt is in de negentiende eeuw in relatie tot het schaakspel, uitgelegd moet worden als een uiting van een vrouwelijk minderwaardigheidsgevoel ten opzichte van de man, die immers meteen een partij aanvangt.
23. *Ledenlijst van den Nederlandschen Schaakbond op 31 augustus 1898*. [Gouda 1898], p. 4.
24. Bert Kieboom e.a., *Eeuwig schaak. Honderd jaar Schaakclub Utrecht 1886-1986*, Utrecht 1986, p. 89.
25. *Ledenlijst*, a.w., p. 4.
26. Tot dat jaar waren er jaarlijkse vermeldingen in het *Adresboekje Utrecht*.
27. *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* 6 (1898), p. 199 en *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* 8 (1900), p. 102.
28. *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* 6 (1898), p. 82.
29. Dit lijstje bevestigt het algemene beeld dat schakers vooral uit de betere klassen kwamen.
30. Kieboom e.a., a.w., p. 89.

henriëtte reerink
catalogus
catalogue

vrouwen en schaken in de vroeg-islamitische cultuur

women and chess in early islamic culture

■ Het schaakspel is in India ontstaan. De oudste geschreven bron, in het Sanskriet, dateert uit het tweede kwart van de zevende eeuw na Chr. Vanuit India verspreidde de kennis over het spel zich naar Perzië. Na de Arabische verovering (638-651) werd schaken al gauw populair in het Midden-Oosten. De Moren introduceerden het in de achtste eeuw in Spanje en Sicilië en via het Byzantijnse Rijk bereikte het Oost-Europa. Tegen het jaar 1000 genoot het spel ruime bekendheid in heel Europa.

Veel geschriften uit de vroeg-islamitische tijd getuigen van de populariteit van het schaakspel. Er zijn Arabische schaakhandleidingen, verzamelingen van schaakproblemen, historische werken waarin het schaakspel genoemd wordt en literaire geschriften met mooie schaakverhalen bewaard gebleven. Uit de bronnen komt naar voren dat zowel door ontwikkelde mannen als vrouwen werd geschaakt. Zie hiervoor het artikel van R. Kruk in deze catalogus. Hieronder volgen enkele voorbeelden uit de rijke geschiedenis van het schaakspel in de middeleeuws-islamitische cultuur.

■ The game of chess originated in India. The oldest written source, in Sanskrit, dates from the second quarter of the seventh century AD. The knowledge of the game spread from India to Persia. After the Arab conquest (638-651) chess soon became popular in the Middle East. In the eighth century the Moors introduced it into Spain and Sicily and by way of the Byzantine Empire it reached Eastern Europe. By AD 1000 the game was widely known throughout Europe.

Many documents from the early Islamic period testify to the popularity of chess. Arabic chess manuals, collections of chess problems, historical works mentioning chess, and literary documents containing fine chess stories have been preserved. The sources reveal that chess was played by educated men as well as women. On this subject see the article by R. Kruk in this catalogue. Below are some examples from the rich history of chess in medieval Islamic culture.

oude meesters

1. *Book on chess*. Kitâb al-Shatranj. Sele[c]ted texts from al-⁶Adlî, Abû Bakr al-Sûlî and others. Frankfurt am Main 1986. (Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science. Series C. Facsimile editions: 34). Facsimile van fol. 1r-133r van het Arabische handschrift Ms. 560/1, 2 in de Lala Ismail Collectie, Süleymaniye Bibliotheek, Istanbul. Signatuur xsp 993: p. 52-53.

■ Dit Arabische handschrift is een rijke bron voor schaakhistorici. Al-^cAdlî, die rond 840 leefde, en al-Sûlî (854-946) werden beschouwd als de beste schakers van hun tijd. Als een schaker destijds te horen kreeg dat hij speelde als al-Sûlî, was dat een groot compliment. Het beroemde schaakprobleem van Dilârâm (zie nr. 4) wordt aan al-Sûlî toegeschreven.

■ This Arabic manuscript is a rich source for chess historians. Both al-^cAdli who lived around 840, and al-Sûlî (854-946) were considered the best chess players of their time. In former times the highest praise an Arab could bestow on a chess player was to say that he played like al-Sûlî. The famous chess problem of Dilârâm (see no. 4) is attributed to al-Sûlî.

mater dolorosa

2. Abou 'lkasim Firdousi, *Le livre des rois*. Publ., trad. [du persan] et comm. par Jules Mohl. Paris 1976-1977. 7 delen. Fotomech. herdruk van de eerste uitg. Parijs 1838-1878. Signatuur LZ OOST. 20f FIR: deel VI, p. 445.

■ Firdawsî (ca. 935-1020), de auteur van de *Shâhnâma* ('Boek der koningen'), beschrijft in dit Perzische epos een legendarisch verhaal over het ontstaan van het schaakspel. Het spel zou zijn uitgevonden om de moeder van koning Thalhend te vertellen dat haar zoon was gedood tijdens gevechten met zijn broer Gau. De schaakstukken en hun loop beeldden het verloop van de strijd uit. Het einde van het spel toonde haar dat de legers van Thalhend verloren hadden en haar zoon de dood had gevonden.

■ Firdawsî (c. 935-1020), the author of the *Shâhnâma* ('Book of kings'), describes in this Persian epic a legendary story about the origin of the game of chess. Chess is thought to have been created in order to inform king Thalhend's mother that her son had been killed in combat against his brother Gau. The chess-pieces and their moves represented the development of the battle. The end of the chess game showed her the defeat of Thalhend's armies and finally, the death of her son.

bel eg van bagdad

3. Al-Makîn - T. Erpenius, [...] *Historia Saracenicæ* [...]. Arabice olim exarata a Georgio Elmacino [...]. Et latine reddita opera ac studio Thomae Erpenii. Lugduni Batavorum, apud J. Maire & Elzevirios, 1625. Signatuur 36 G 23: p. 129.

■ Al-Makîn (1205-1273) beschrijft hier hoe kalief Amîn schaakte met zijn favoriete concubine Kawthar tijdens het beleg van Bagdad (813). Alom brak paniek uit, maar Amîn reageerde doodkalm: 'Wacht even! Nog een paar zetten, en dan heb ik Kawthar mat.'

Naast de Arabische tekst van al-Makîn staat de Latijnse vertaling van de Leidse professor Thomas Erpenius (1584-1623) afgedrukt. Uit de vertaling

blijkt dat Erpenius niet goed op de hoogte was van de schaakterminologie. Het Arabische woord *shâh* kan zowel koning als stier betekenen. Erpenius' vertaling luidt: 'Sine me: jam enim mihi apparuit contra Cuterum taurus silvestris, moriturus', wat zoveel betekent als 'Laat me even: want het leek erop dat tegen Kawthar de bosstier weldra dood zal zijn.'

■ Al-Makin (1205-1273) describes here how caliph Amin played chess with his favourite concubine Kawthar during the siege of Bagdad (813). Panic reigned everywhere, but Amin reacted calmly: 'Wait a minute! Just a few more moves, and I shall have checkmated Kawthar.'

Next to the Arabic text by al-Makin the Latin translation of the Leiden professor Thomas Erpenius (1584-1623) is printed. It appears from the translation that Erpenius was not acquainted with chess terminology. The Arabic word *shâh* means king as well as bull. Erpenius' Latin translation reads: 'Sine me: jam enim mihi apparuit contra Cuterum taurus silvestris, moriturus', which means as much as: 'Leave me for a moment, because it seemed that against Kawthar the bull of the wood will soon be dead.'

dil ârâm

4. Alfonso x el Sabio, *Libros del ajedrez, dados y tablas*. Madrid, Valencia 1987. Deel 1: *Facsimil*; deel 2: Luis Vázquez de Parga e.a., *Transcripción de los textos del manuscrito y estudios*. Facsimile uitgave van handschrift J.T. 6 uit het klooster van San Lorenzo van het Escorial bij Madrid. Signatuur 973 M 22-23: deel 1, fol. 38r (probleem 54) en deel 2, p. 207.

■ Dit handschrift uit 1283, dat in opdracht van koning Alfonso de Wijze van Leon en Castilië werd geschreven, bevat de eerste grote verhandeling over het schaakspel in de Europese literatuur. De eerste 64 bladen van het manuscript zijn aan het schaakspel gewijd en bevatten naast een inleiding 103 Arabische (*mansûbât*) en Europese schaakproblemen.

In vier schaakproblemen komt het thema van twee torenoffers, beter bekend als het mat van Dilârâm, aan de orde (probleem nr. 54, 57, 90 en 100). De grootvizier van Bagdad verloor eens zijn hele vermogen tijdens een schaakpartij en zette bij de volgende partij zijn favoriete vrouw Dilârâm in. Toen hij weer dreigde te verliezen, zag zij de reddende combinatie en fluisterde hem in het oor: 'Offer je torens en red je vrouw.' Dilârâm's oplossing was: 1. Th8+ Kxh8 2. Lf5+ (in die tijd gold de Arabische regel dat de looper – de *fil* – diagonaal twee velden moest doorlopen en daarbij over een bezet veld mocht springen) Kg8 3. Th8+ Kxh8 4. g7+ Kg8 5. Ph6 mat.

■ Commissioned by Alfonso the Wise, king of Leon and Castile, this manuscript of 1283 is the first document in European literature to contain a major treatise on

the game of chess. Its first 64 pages are devoted to chess and they comprise, besides an introduction, 103 Arabic (*mansûbât*) and European chess problems. In four chess problems the theme of the sacrifice of the two rooks is treated, also known as Dilârâm's mate (problem no. 54, 57, 90 and 100). The grand vizier of Bagdad once lost all his possessions in a game of chess and in the next game staked his favourite wife Dilârâm in. When his loss seemed apparent, she noted the redeeming combination and whispered: 'Sacrifice your rooks and save your wife.' Dilârâm's solution was: 1. Rh8+ Kxh8 2. Bf5+ (in those times the Arabic rule held that the bishop – the *fil* – had to move two squares diagonally and was allowed in doing so to jump over an occupied square) Kg8 3. Rh8+ Kxh8 4. g7+ Kg8 5. Nh6 mate.

amazone

5. Jerzy Giżycki, *Z szachami przez wieki i kraje*. Warszawa 1960. Signatuur 59 E 118: plaat 1.

■ Sharkân schaakt tegen de Griekse Amazonenprinses Abrîza en verliest vijf keer achtereen. Illustratie uit 1956 door Janina Petry-Przybylska van dit verhaal uit de *Duizend-en-één-nacht* (de 49ste nacht): 'Vrouw, antwoordde Sharr-Khan, wie er ook tegen u speelt moet wel verliezen.'

■ Sharkân plays chess with the Greek Amazon princess Abrîza and loses five times in a row. Illustration by Janina Petry-Przybylska in 1956 of this story in the *Thousand and one nights* (49th night): 'Oh my lady, answered Sharr-Khan, whoever plays with you must lose.'

gedicht

6. *De vertellingen van duizend-en-één-nacht*. Uit het Arabisch vertaald door Richard van Leeuwen. Geïllustreerd door Jean-Paul Franssens. Amsterdam 1993-1999. 14 delen. Signatuur LZ OOST. 41f ARG: deel 3/4, p. 30.

■ Een gedicht over schaken en liefde dat Sharkân reciteert voor prinses Abrîza.

■ A poem on chess and love recited by Sharkân for princess Abrîza.

1001 nacht

7. *A plain and literal translation of [...] the book of the Thousand Nights and a Night*. With introduction, explanatory notes on the manners and customs of Moslem men and a terminal essay upon the history of *The nights* by Richard Burton. [S.l.] 1885-1888. 16 delen. Signatuur LZ OOST. 41f ARC: deel 8, p. 216-217.

■ Hoe de koopman Masrur tijdens het schaken met de gracieuze Zayn al-Mawasif al zijn geld en bezittingen verspeelt in de 847ste nacht van de

Duizend-en-één-nacht. Hier is het begin van de tekst van dit verhaal te zien in de beroemde vertaling van Richard Burton.

■ How the merchant Masrur loses all his money and possessions while playing chess with the graceful Zayn al-Mawasif in the 847th night of the *Thousand and one nights*. Here the beginning of the text of this story is shown in the famous translation by Richard Burton.

dissertatie

8. Reinhard Wieber, *Das Schachspiel in der arabischen Literatur von den Anfängen bis zur zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Walldorf-Hessen 1972. (Beiträge zur Sprach- und Kulturgeschichte des Orients: 22). Signatuur 351 F 78: omslag.

■ Reinhard Wieber (* 1942) promoveerde met deze dissertatie aan de Filosofische Faculteit van de Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität in Bonn. Helaas heeft hij zijn diepgravende werk op dit gebied niet voortgezet.

■ With this dissertation Reinhard Wieber (* 1942) graduated at the Faculty of Philosophy of the Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität in Bonn. Unfortunately he did not continue his thorough work in this field.

schaakstukken in naam

9. R. Finkenzerler e.a., *Schaken. 2000 jaar geschiedenis van het spel en de meesters*. Haarlem 1989. Signatuur XSM 011: p. 13. De illustratie is afkomstig uit een handschrift (waarschijnlijk zestiende eeuw) van een schaakleerboek dat zich in de Royal Asiatic Society in Londen bevindt (signatuur Ms. nr. 211).

■ Miniatuur van twee voornamen Perzen bij het schaakspel. De schaakstukken worden niet als figuren afgebeeld zoals in het handschrift van Alfonso de Wijze (zie nr. 4). Ze worden aangeduid met hun namen.

■ Miniature of two distinguished Persians at a chessboard. The chessmen are not depicted figuratively like in the manuscript of Alfonso the Wise (see no. 4). They are indicated by their names.

islamitische miniaturen

10. Anthony Saily & Norman Lessing, *The world of chess*. New York 1974. Signatuur XSM 018: p. 42. Afbeelding van een schaakscène uit een handschrift van de *Shāhnāma* van Firdawsī in het Metropolitan Museum of Art (signatuur Rogers Fund Ms. nr. 34.24.1).

■ Deze afbeelding toont de Pers Buzurgmihr terwijl hij schaakt met een gezant van de radja van India. Deze illustratie hoort bij een verhaal uit de *Shāhnāma* van Firdawsī (zie nr. 2) over de komst van het schaakspel naar Perzië. Afbeeldingen van schakende vrouwen zijn we in islamitische ma-

nuscripten vooralsnog niet tegengekomen. De islam verbood het afbeelden van levende wezens. Dit gebod werd in de ene periode en plaats strenger gehandhaafd dan in de andere.

■ This illustration depicts the Persian Buzurgmihir playing chess with an envoy of the Indian rajah. The picture belongs to a story in the *Shāhnāma* by Firdawsī (see no. 2) about the introduction of the chess game into Persia. As yet we have not come across illustrations of female chess players in Islamic manuscripts. Islam prohibited the representation of living creatures. This ban was applied in varying degrees of strictness in varying periods and locations.

isl amitische schaakstukken

11. Ursula Siebert e.a., *Schachspiele. Wandel im Laufe der Kunst- und Kulturgeschichte. Privatsammlung Jaeger*. München [1988]. Signatuur XSN 992: p. 40-41.

12. Alessandro Sanvito, *Figure di schacchi*. Mursia 1992. Signatuur XSN 990: p. 70.

13. Album met foto's van schaakspellen uit het bezit van M. Niemeijer, A. Hammond, e.a. Herkomst: collectie Niemeijer. Signatuur 79 G 55-58: album 1.

■ Afgebeeld zijn Arabische en Turkse schaakstukken, een islamitisch schaakspel met een geborduurde lap als bord, en een achttiende-eeuws Turks schaakspel uit de collectie van M. Niemeijer.

■ Depicted are Arabic en Turkisch chessmen; an Islamic chess set with an embroidered cloth as chessboard, and an 18th-century Turkisch chess set from the collection of M. Niemeijer.

vrouwen en schaken in de west-europese middel eeuwen

women and chess in the west-european middle ages

■ Het schaakspel werd in de achtste eeuw door de Moren in Spanje en Sicilië geïntroduceerd. Via het Byzantijnse Rijk bereikte het Oost-Europa. Tegen het jaar 1000 genoot het spel ruime bekendheid in heel Europa, waar het bijzonder populair werd in adellijke kringen. Er zijn veel middel-eeuwse handschriften en een aantal incunabelen over het schaken bewaard gebleven. Deze teksten bevatten handleidingen, schaakproblemen en historische, didactische, moraliserende of literaire verwijzingen naar het spel. Binnen de hoofse literatuur ontstond zelfs een heel genre waarin de hoofse liefde werd gesymboliseerd door het schaakspel. Aan de adellijke hoven werd namelijk door zowel mannen als vrouwen geschaakt.

■ The game of chess was introduced into Spain and Sicily by the Moors in the eighth century. Chess reached Eastern Europe by way of the Byzantine empire and by AD 1000 the game was widely known throughout Europe. It became particularly popular among the nobility. Many medieval manuscripts and a number of incunables about chess are extant. These texts contain manuals, chess problems and historical, didactic, moralizing or literary references to the game. Within the tradition of courtly literature even an entire genre developed in which the theme of courtly love was symbolized by the game of chess. For chess was played at the courts by both men and women.

gekleurde handen

14. Alfonso x El Sabio, *Libros del ajedrez, dados y tablas*. Madrid, Valencia 1987. Deel 1: *Facsimil*; deel 2: Luis Vázquez de Parga e.a., *Transcripción de los textos del manuscrito y estudios*. Facsimile uitgave van handschrift J.T. 6 uit het klooster van San Lorenzo van het Escorial bij Madrid. Signatuur 973 M 22-23: deel 1, fol. 54r.

■ Op de vele miniaturen zijn schaakspelende vrouwen afgebeeld. Het gaat hier vooral om koninginnen en vrouwen of meisjes van hoge komaf, maar op één miniatuur zit een vrouw van lagere stand achter het schaakbord. Op de miniatuur op fol. 54 recto zijn een christelijke en een moors-Arabisch vrouw, herkenbaar aan haar blote voeten en met henna gekleurde handen, achter het schaakbord te zien (zie ook nr. 4).

■ The numerous miniatures depict various women playing chess, particularly queens and women or girls of noble birth, but in one miniature a woman of a lower

class is represented. The miniature on fol. 54 recto shows a Christian and a Moorish woman at the chessboard. The latter is recognizable by her bare feet and henna-coloured hands (see also no. 4).

onderdanige dame

15. Jacobus de Cessolis, *Dat scaecspel*. Holland (?), 1403. Handschrift, perkament. 65 fol. 220x152 mm. L/N 4245. Signatuur 70 H 32: fol. 9v.

■ De dominicaner monnik Jacobus de Cessolis schreef in de veertiende eeuw de beroemde moraliteit *De ludo scachorum*. In deze allegorie wordt de sociale structuur van de middeleeuwse feodale samenleving verbeeld door de verschillende stukken van het schaakspel. De Cessolis laat aan de hand van de schaakstukken nagenoeg alle standen van de maatschappij de revue passeren, behalve de geestelijkheid die merkwaardig genoeg ontbreekt.

In het gedeelte over de koningin benadrukt de schrijver dat de vrouw de man onderdanig moet zijn. Deze mening wordt in de Nederlandse bewerking, *Dat scaecspel*, enigszins gerelativeerd. Verder gaat De Cessolis in op het aandeel van de koningin (de vrouw in het algemeen) in de opvoeding van zonen en dochters.

Schaken behoorde in de Middeleeuwen tot de zeven hoofse vaardigheden waarin een ridder bedreven moest zijn (Murray, p. 408). Aan de hoven werd dan ook veel geschaakt, ook door vrouwen. De Cessolis' verhandeling over het schaakspel genoot grote populariteit, getuige de meer dan honderd handschriften in verschillende talen die van het werk bewaard zijn gebleven.

■ In the 14th century the Dominican friar Jacobus de Cessolis wrote the famous morality *De ludo scachorum*. In this allegory the structure of medieval feudal society is represented by the various pieces of the game of chess. In terms of the qualities and powers of the chessmen, De Cessolis reviews just about every social class, except the clerical order which is remarkably enough left out.

In the section on the queen the author emphasizes that women should be obedient to men. In the Dutch adaptation, *Dat scaecspel*, this view is put into perspective to some degree. The author also examines the contribution of the queen (women in general) to the education of sons and daughters.

In the Middle Ages the ability to play chess was one of the seven accomplishments in which a knight ought to be proficient. Not surprisingly, chess was frequently played at the courts, also by women. De Cessolis' treatise on the game of chess was very popular, as witnessed by the number of more than hundred extant manuscripts of the work, written in various languages.

nonnenschaak

16. Foto van de eigendomsinscriptie in een exemplaar van: Jacobus de Cessolis, *Dat scaecspel*. Gouda, Gheraert Leeu, 1479, nu in Museum Meer-manno-Westreenianum in Den Haag (L/N 4248; signatuur 1 c 1).

■ Dit exemplaar van de eerste Nederlandstalige editie van De Cessolis' beroemde schaakallegorie *De ludo scachorum* is ooit in het bezit geweest van een non in Amsterdam. Hiervan getuigt de inscriptie voorin het boek: 'Dit boeck behoort toe, of is in die bewaeringe van suster Barbara Gerrits, woe-nende in s. Agnieten clooster te Amsterdam.'

■ This copy of the first Dutch edition of De Cessolis' famous chess allegory *De ludo scachorum* was once in the possession of a nun in Amsterdam, as is testi-fied by the inscription at the beginning: 'This book belongs to, or is in the care of sister Barbara Gerrits, living in the convent of St. Agnes in Amsterdam.'

guede exempelen

17. Ansichtkaart van een gehistorieerde initiaal in het incomplete hand-schrift van Dirc van Delfs *Tafel van den kersten ghelove*. *Somerstuc* dat ca. 1405 bij Utrecht vervaardigd werd en zich thans bevindt in de Pierpont Morgan Library in New York (signatuur Ms. M. 691, fol. 131v). In de letter D zien we een koning en koningin in een tuin achter een schaakbord zitten. Tus-sen de bloemen op de voorgrond zitten twee prinsen en prinsessen.

18. Dirc van Delf, *Tafel van den kersten ghelove*. Haarlem, Allardus Reyneri van Akersloet (kopiist), 1480. Handschrift, perkament. 195 fol. 310x220 mm. Signatuur 73 E 27: fol. 195r.

■ De Koninklijke Bibliotheek bezit het enige volledige handschrift van het *Somerstuc* van de *Tafel van den kersten ghelove*. Dirc van Delf verlevendigde zijn lijvige werk over de geloofs- en zedenleer met legenden en exempelen. Zo gaat het 46ste hoofdstuk van dit handschrift over het onderwerp 'van speel of tijtverdrijf der heren of der vrouwen, dairmen nochtant guede exempe-len bi mach verstaen ende leren. Item hoe dat scaecspul was gemaect ende menich notabel sake', een tekst die hij ontleende aan *Dat scaecspel* van Jacobus de Cessolis (zie nr. 15). In zijn bewerking schrijft Dirc van Delf volgens welke regels de koning, de koningin en hun onderdanen moeten leven. Aan het eind staat dat het handschrift heeft toebehoord aan het 'Sinte Katherinen convent den besloten susteren optern voircroft binnen der ste-den van Hairlem'.

■ The Koninklijke Bibliotheek owns the only complete manuscript of the *Somerstuc* (summer part) of the *Tafel van den kersten ghelove*. Dirc van Delf enli-vened his voluminous work on religious doctrine and moral philosophy with leg-ends and examples. The 46th chapter of this manuscript deals for instance with

the subject 'of games and pastimes of gentlemen and ladies, wherein one may yet understand and learn good examples. Also, how the chess game was created and many notable things', the text of which was derived from *Dat scaecspel* by Jacobus de Cessolis (see no. 15). In his adaptation Dirc van Delf describes the rules according to which the king, the queen and their subjects should live. An inscription at the end states that the manuscript belonged to the nuns of the Convent of St. Catherine in the Dutch city of Haarlem.

maria en charles

19. Pierre Champion, *Charles d'Orléans. Joueur d'échecs*. Genève 1975. Foto-mechanische herdruk van de uitgave Paris 1908. Signatuur xsq 001: plaat 1. Afbeelding van het handschrift *Traité du jeu d'Échecs* van Nicolas de Nicolai in de Bibliothèque Nationale te Parijs (signatuur Ms. lat 10286, fol. 43r).

■ De schrijver toont aan dat dit schaakhandschrift in het bezit is geweest van Charles van Orléans (1394-1465) en zijn vrouw Maria van Kleef, beiden liefhebbers van het schaakspel.

■ The author proves that this manuscript was once in the possession of Charles d'Orléans (1394-1465) and his wife Mary of Cleves, both devoted chess lovers.

markgravinne

20. *Codex Manesse. Die Miniaturen der Großen Heidelberger Liederhandschrift*. Hrsg. und erl. von Ingo F. Walther unter Mitarb. von Gisela Siebert. Frankfurt am Main 1988. Signatuur LHO HS.C 52g LHM wal: p. 13. Afbeelding uit de *Codex Manesse*, vervaardigd in Zürich rond 1330/40, nu in de Universiteitsbibliotheek van Heidelberg (signatuur Ms. cpg 848, fol. 13r).

■ Hier is markgraaf Otto van Brandenburg (1266-1309) te zien die samen met zijn vrouw schaakt. Het door Eugène Strens ontworpen ex-libris van de grondlegger van de KB-schaakcollectie, Meindert Niemeijer, is op deze afbeelding geïnspireerd.

■ This miniature depicts margrave Otto of Brandenburg (1266-1309) playing chess with his wife. Eugène Strens' design of the book plate of Meindert Niemeijer, the founder of the KB chess collection, was based on this illustration.

de dame wint

21. Alain Chartier, *Poèmes*. Frankrijk, ca. 1460/70. Handschrift, papier en perkament. 340 fol. 285x195 mm. Vervaardigd voor Claude de Toulangeon en Guillemette de Vergy. Signatuur 71 E 49: fol. 9.

■ Deze verzameling van Alain Chartiers liefdespoëzie begint met *La belle dame sans mercy*, een gedicht in de hoofse traditie waarin een aanbieder zijn liefde verklaart aan een jonkvrouw. De vrouw weigert zich met de liefde in

te laten, zij gelooft niet in de mooie woorden van haar aanbidder en volhardt in haar koppigheid haar vrijheid te beschermen.

In het gedicht komt geen schaakscène voor, de miniatuur bovenaan het gedicht moet dan ook symbolisch opgevat worden. In de middeleeuwse literatuur werd het schaakspel vaak gebruikt als metafoor voor de liefde. Het spel zelf leende zich voor een allegorische weergave van de 'strijd' tussen de geliefden die eindigde in verovering of afwijzing. Man en vrouw ontmoetten elkaar op gelijke voet tijdens het schaakspel en de omgangsvrijheid die het spel bood, werd gekoesterd. Het was zelfs toegestaan een dame in haar kamer te bezoeken om met haar te schaken (Murray, p. 436). Het schaakspel in de miniatuur refereert waarschijnlijk aan een verloren partij voor de aanbidder, de dame wint maar verliest de liefde.

■ This collection of Alain Chartier's love poetry begins with *La belle dame sans mercy*, a poem in the courtly tradition in which a lover declares his love for a lady. The lady refuses to involve herself in love, she doesn't believe in the charming words of her adorer and persists in her obstinacy to protect her freedom.

As there is no chess scene in the poem, the miniature at the top must be interpreted symbolically. In medieval literature the game of chess was often used as a metaphor for love. The game lent itself well for an allegorical representation of the 'battle' between lovers and the resulting conquest or rejection. At chess the sexes met on equal terms, and the freedom of intercourse which the game made possible was much valued. It was even permissible to visit a lady in her chamber to play chess with her (Murray, p. 436).

The chess game represented in the miniature probably refers to a lost game for the lover, the lady wins but loses love.

pion schoonheid

22. Anne-Marie Legaré avec la collaboration de Françoise Guichard Tesson et Bruno Roy, *Le livre des échecs amoureux*. Paris 1991. Signatuur LHO HS.A 47r ECA leg; plaat 24. Afbeelding uit het handschrift *Le livre des échecs amoureux*, vervaardigd rond 1490/95, nu in de Bibliothèque Nationale in Parijs (signatuur Ms. fr. 9197, fol. 437r).

23. Leonardo Olschki, *Manuscrits français à peintures des bibliothèques d'Allemagne*. Genève 1932. Signatuur LHO HS.C 74 AABA fr1932; plaat 19. Afbeelding uit het handschrift *Les échecs amoureux*, vervaardigd rond 1490/1500, nu in de Landesbibliothek in Dresden (signatuur Ms. Oc. 66, fol. 24v).

24. *Des échecs amoureux*. Frankrijk, begin zestiende eeuw. Handschrift, papier. 449 fol. 371x280 mm. Signatuur 129 A 15: fol. 431v.

■ Toen het schaakspel rond 1000 na Chr. zijn intrede deed in Europa, werden de schaakstukken nog voorgesteld als tegen elkaar strijdende legers.

Hoewel deze opstelling nooit helemaal is verlaten, kreeg het schaakspel hoe langer hoe meer een hoofs, in plaats van een militair karakter. De schaakstukken weerspiegelden steeds meer een complete hofhouding. De regels van het spel veranderden. De *firzân* (vizier) bijvoorbeeld, die in het islamitische schaakspel de koning terzijde stond, werd in Europa vervangen door de koningin of dame.

Le livre des échecs amoureux is een prozabewerking, vervaardigd rond 1400 door Evrart de Conty, van een allegorisch gedicht. Aan het eind van de tekst spelen de beide hoofdrolspelers – een adellijke dame en een dichter die verliefd op haar is – een schaakpartij waarbij elk schaakstuk een eigenschap vertegenwoordigt die van belang is in de liefde. Zo opent de vrouw de partij met een zet met haar pion beauté (schoonheid – veld b1). De vrouw zet de minnaar uiteindelijk mat met haar koningin ('fierge'), die zich nog beweegt als haar voorganger, de *firzân* (één veld diagonaal voor- of achteruit).

■ When around AD 1000 the chess game was introduced into Europe, the chess-pieces were still represented as opposing armies. Although this position has never completely been abandoned, rather than symbolizing a military encounter, the game gradually took on a courtly character. The chessmen were characterized as a complete royal household. The rules of the game changed as well. The *firzân* (vizir) for instance, who in the Islamic game stood by the king, was substituted in Europe by the queen.

Le livre des échecs amoureux is a prose version, written by Evrart de Conty around 1400, of an allegorical poem featuring a lady of noble birth and a poet, who is in love with her, as leading actors. The text ends with their playing a game of chess in which each piece represents a quality or an attitude that is important in matters of love. Accordingly, the lady opens the game with a move by her pawn 'beauté' (beauty – square b1). In the end the lady checkmates the lover with her queen ('fierge'), whose moves still correspond to those of her predecessor the *firzân* (one square diagonal forward or backward).

tristan & isolde

25. Jean-Michel Péchiné, *Roi des jeux, jeu des rois. Les échecs*. Signatuur xsg 744: p. 8. Afbeelding van een miniatuur uit het handschrift *Messire Lancelot du Lac* van Gaultier Moap uit 1470 in de Bibliothèque Nationale in Parijs (signatuur Ms. fr. 112, fol. 239r).

■ Tristan en Isolde waren aan het schaken toen ze de fatale liefdesdrank dronken.

■ Tristan and Iseult were playing chess when they drank the fatal love potion.

schaakbeking

26. Robert Freyhan, *Die Illustrationen zum Casseler Willehalm-Codex. Ein Beispiel englischen Einflusses in der rheinischen Malerei des XIV. Jahrhunderts*. Mit 57 Lichtdrucktafeln. Marburg 1927. Signatuur LHO HS.C 52n WIC fre: plaat 23-24 (fol. 22v en 24r).

27. Werner Lauterbach, '32 Figuren und ein Brett'. In: *Du* (1982), p. 26-47. Signatuur Sch Docu: plaat op p. 27. Willehalm verklaart Arabel de goddelijke wereldorde aan de hand van de schaakstukken. *Willehalm-Codex*. 1334. Handschrift in de Gesamthochschule Bibliothek in Kassel (fol. 25r).

28. Wolfram von Eschenbach, *Willehalm mit der Vorgeschichte des Ulrich von dem Türlin und der Fortsetzung des Ulrich von Türlin*. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat des Codex Vindobonensis 670 der Österreichischen Nationalbibliothek. Graz 1974. Deel 1: *Facsimile*; deel 2: Hedwig Heger. *Kommentar*. Signatuur LHO HS.C 52e WIL heg 1-2: deel 1, fol. 21r.

■ De Willehalm-handschriften gaan over de strijd tussen de christenen en de heidense Saracenen die grote delen van Spanje bezet houden. Tijdens gevechten wordt graaf Willehalm door de heidense koning Tybalt gevangen genomen. Acht jaar zit Willehalm gevangen en doorstaat het leed slechts dankzij Arabel, de echtgenote van Tybalt, die hem af en toe komt opzoeken. Wanneer Tybalt weer ten strijde trekt, draagt hij de zorg voor de bewaking over aan Arabel. Dan volgt een beroemde schaakscène waarin de partij tussen Willehalm en Arabel overgaat in een minnespel. Willehalm, in de ban van Arabels schoonheid, verliest. Maar daar laat hij het niet bij. Aan de hand van de schaakstukken verklaart hij haar de goddelijke wereldorde en zij bekeert zich tot het christendom. Het eerste gedeelte van het verhaal eindigt met hun gezamenlijke vlucht naar Frankrijk. Arabel laat zich dopen door de paus en heet vanaf dat moment Gymburg. Niets blijkt een huwelijk tussen de twee christelijke geliefden meer in de weg te staan en het feest wordt dan ook met veel pracht en praal gevierd.

■ The Willehalm manuscripts deal with the battle between the Christians and the pagan Saracens who occupied large territories in Spain. During the hostilities count Willehalm is taken prisoner by the pagan king Tybalt. Willehalm is imprisoned for eight years and only endures his sufferings because Arabel, Tybalt's wife, occasionally visits him. When Tybalt once again goes to war he entrusts Arabel with the care of guarding Willehalm. Then follows a famous chess scene in which the game of chess between Willehalm and Arabel changes into courting. Willehalm, enthralled by Arabel's beauty, loses the game, but he does not leave it at that. On the basis of the chess-pieces he explains to her the divine world order, whereupon she converts to Christianity. The first part of the story ends with their

flight to France. Arabel is baptized by the pope and from then on her name is Gyburg. In this way all obstacles preventing a marriage between the two Christian lovers seem to have been eliminated and the wedding is celebrated accordingly with great pomp and circumstance.

verblind

29. *Aventures merveilleuses de Huon de Bordeaux pair de France et de la belle Esclarmonde ainsi que du petit roi féerie Auberon*. Mises en nouveau langage par Gaston Paris. Aquarelles de Manuel Orazi. Paris 1898. Signatuur 599 B 49: plaat tegenover p. 220.

30. M.F. Guessard, *Les anciens poètes de France. Huon de Bordeaux*. Paris 1860. Signatuur 1408 B 5: p. 224-225.

■ Huon de Bordeaux is de hoofdpersoon in een gelijknamig Frans heldendicht uit het eind van de twaalfde eeuw dat is overgeleverd in drie handschriften. Het verhaal speelt zich grotendeels in Babylon af, waar Huon allerlei beproevingen moet doorstaan. Uiteindelijk keert hij naar Frankrijk terug met de schone Esclarmonde, zijn aanstaande mohammedaanse bruid die zich uit liefde voor de held tot het christendom zal bekeren.

In Babylon moet Huon nog een proeve van zijn schaakkunst geven in een partij tegen Yvorins dochter, een meester in het spel die nog nooit mat is gezet. Indien zij wint, zal Huons hoofd het moeten ontgelden, indien zij verliest, mag hij een nacht met haar doorbrengen. Aanvankelijk dreigt de dochter het spel te winnen, maar liefde weerhoudt haar. Verblind verliest ze de partij. Tot haar ontsteltenis maakt Huon geen aanspraak op zijn prijs. Als ze dat van tevoren geweten zou hebben, had ze hem zeker mat gezet.

■ Huon de Bordeaux is the principal character in a French epic of the same name, which was written at the end of the 12th century and survives in three manuscripts. For the greater part the story takes place in Babylon, where Huon has to endure all kinds of ordeals. Eventually he returns to France with the beautiful Esclarmonde, his Mohammedan bride-to-be, who will convert to Christianity as a labour of love for the hero.

When still in Babylon, he has to prove his competence in the game of chess by playing against Yvorin's daughter, a master at the game who has never been checkmated. If she wins, Huon will have to part with his head, if she loses, he will be allowed to spend a night with her. At first the daughter's victory seems imminent, but love restrains her. Blinded by passion she loses the game. To her dismay Huon makes no claim to the prize. If she had known this beforehand, she would certainly have checkmated him.

omgekeerd

31. Foto van een miniatuur uit het incomplete Franse handschrift *Voeux du Paon* (ca. 1350) in het Rijksprentenkabinet in Amsterdam (signatuur Ms. SK-A-3042, fol. 83v).

32. Foto van een blad in een Vlaams handschrift (ca. 1340) van de *Roman d'Alexandre* in de Bodleian Library in Oxford (signatuur Ms. Bodley 264, fol. 112r). Randversiering: een man en een vrouw die samen schaken.

33. Stefan Flesch. "‘Elle me dit eschec et mat’". Geschlechtergrenzen und Geschlechterbeziehungen im Kontext des hoch- und spätmittelalterlichen Schachspiels'. In: *Grenzen erkennen – Begrenzungen überwinden. Festschrift für Reinhard Schneider zur Vollendung seines 65. Lebensjahr*. Hrsg. von Wolfgang Haubrichs e.a. Sigmaringen 1999, p. 123-143. Signatuur xsg 784: plaat 14. Afbeelding uit een Vlaams handschrift (ca. 1490-1500) van Jean Wauquelin *L'histoire d'Alexandre* in de Forschungs- und Landesbibliothek in Gotha (signatuur Cod. Memb. I 117, fol. 49v).

34. Heinric van Aken, *Die Rose. Roman van Cassamus* (fol. 68v-77v). *Die Frenesie*. Zuidelijke Nederlanden, ca. 1325-1350. Handschrift, perkament. 77 fol. 243x160 mm. Signatuur KA 24: fol. 76v.

■ De *Voeux du Paon*, geschreven door Jacques de Longuyon in 1312, is een vervolg op de *Roman d'Alexandre*, een geheel van teksten over de heldendaden van Alexander de Grote. In de *Voeux du Paon* wordt een levendig beeld geschetst van een schaakpartij tussen Phesonie en Casseel van Baudre die door een aantal toeschouwers wordt gadeslagen. Phesonie, die erg goed kan schaken, geeft Casseel een paard vóór en hij mag de eerste zet doen. Zij is aan de winnende hand als Cassamus ingrijpt, het bord omkeert en zegt dat ze nu beide mat staan. De scène eindigt ermee dat Cassamus wijn laat brengen.

De KB bezit een handschrift van de Middelnederlandse bewerking van de eerste helft van de *Voeux du Paon*, de *Roman van Cassamus* genaamd. De beschrijving van de schaakpartij tussen Phesonie en Casseel begint op fol. 76v.

■ The *Voeux du Paon*, written by Jacques de Longuyon in 1312, is a sequel to the *Roman d'Alexandre*, a collection of texts relating the heroic deeds of Alexander the Great. In the *Voeux du Paon* a lively picture is painted of a game of chess between Phesonie and Casseel of Baudre which is watched by a number of spectators. Phesonie, who is a very good chess player, gives Casseel the odds of knight and move. She is winning when Cassamus intervenes. He turns over the chessboard and announces that they are both checkmated now. The scene ends with Cassamus having wine served.

The Koninklijke Bibliotheek owns a manuscript with the Middle Dutch adaptation of the first half of the *Voeux du Paon*, which is entitled *Roman van Cassamus*. The description of the chess game between Phesonie and Casseel begins on fol. 76v.

de dame als schaakstuk the queen as chess-piece

■ Nadat het schaakspel vanuit de islamitische wereld haar intrede in Europa had gedaan, onderging het een geleidelijke metamorfose: namen en spelregels veranderden. Het Arabische schaakspel kende geen dame en geen looper, maar wel een *firzân* (vizier) en *fil*, beide zwakke stukken. Deze benamingen werden aanvankelijk in allerlei varianten in Europa overgenomen. Later in de Middeleeuwen kregen de *firzân* en *fil* hun huidige naam: dame en looper.

Ook de spelregels veranderden. Het bereik van de *firzân*/dame en de *fil*/looper werd groter, waardoor het spel dynamischer werd. Duurde een schaakpartij vroeger dagenlang, nu kon een partij in een paar uur gespeeld worden. De loop van de *firzân* was beperkt tot één veld diagonaal voor- of achteruit, de nieuwe dame werd uiteindelijk het machtigste stuk van het schaakbord. De *fil*, die volgens de oude regels slechts twee velden diagonaal voor- of achteruit kon doorlopen en daarbij over een bezet veld mocht springen, werd vervangen door de sterkere looper. Deze, en nog enkele andere, minder ingrijpende wijzigingen, voltrokken zich tegen het eind van de vijftiende eeuw. Vanaf toen was er sprake van het nieuwe, moderne spel. Het oude, Arabische spel raakte al spoedig in de vergetelheid.

Hieronder worden enkele werken besproken die deze ontwikkeling tonen. Daarnaast komt een aantal boeken aan de orde waarin het schaakstuk de dame centraal staat.

■ Following its introduction from the Islamic world into Europe, the game of chess underwent a gradual transformation: names and rules changed. In the Arabic chess game queen and bishop were unknown, but there was a *firzân* (vizier) and *fil*, both weak pieces. Initially, these names were adopted in Europe in various forms. Later on in the Middle Ages, they acquired their present names: queen and bishop.

The rules of the game changed too. The *firzân*/queen and the *fil*/bishop gained increased mobility which added a dynamic element to the game. Whereas in former times a game would last for several days, now it was possible to play a game in a few hours. The *firzân*'s reach was limited to moving one square diagonally forward or backward, the new queen eventually became the most powerful piece on the board. The *fil*, who according to the old rules could only move two squares diagonally forward or backward and, in doing so, was allowed to jump over an occupied square, was replaced by the stronger bishop.

These, and a few other, less fundamental changes took place towards the end of

the 15th century. From that time onward, the new modern game has been in existence. Before long the old, Arabic game passed into oblivion. Below a few works are discussed in which this development is reflected. Furthermore, a number of books are shown which focus on the queen as chess-piece.

groter bereik

35. Alfonso x el Sabio, *Das spanische schachzabelbuch des Königs Alfons des Weisen vom Jahre 1283*. Illustrierte Handschrift im Besitze der Königliche Bibliothek des Eskorial (j.T. 6 fol.). Vollständige Nachbildung der Handschrift in 194 Lichtdrucktafeln. [Einl. J.G. White]. = *El tratado de ajedrez [...]*. Leipzig 1913. 2 delen. Numerierte Liebhaberausgabe: 4. L/N 344. Signatuur 64 A 35-36: deel 1, fol. 41r.

■ Het manuscript getuigt van de ontwikkeling die het schaakspel na zijn introductie in Europa doormaakte. De dame bestond toen nog niet als schaakstuk, maar het bereik van de *firzân* ('alferza'), de voorloper van de dame, is in dit handschrift al wel groter dan in het traditionele islamitische schaakspel (zie ook nr. 4 en 14).

■ The manuscript reflects the development of the chess game following its introduction into Europe. At the time the queen did not yet occur as a chess-piece, but in this manuscript the *firzân* ('alferza'), the precursor of the queen, has in fact already a wider range than it used to have in the traditional Islamic game (see also no. 4 and 14).

de l a d a m a

36. Luís Ramírez de Lucena, *Repetición de amores y Arte de ajedrez*. Madrid 1953. (Colección Joyas Bibliográficas: 8). Facsimile van de Salamanca 1497 editie. Nr. 228 van 250 exemplaren. Signatuur 59 D 100: probleem 21 ('del viejo').

37. Luís Ramírez de Lucena, *Repetición de amores y Arte de ajedrez*. Madrid 1997. Facsimile van de Salamanca editie van 1497. Signatuur xSP 778: probleem 8 ('de la dama').

38. Joaquín Pérez de Arriaga, *El incunable de Lucena. Primer arte de ajedrez moderno*. Madrid 1997. Signatuur xSP 779: omslag.

■ Lucena, een student aan de Universiteit van Salamanca, publiceerde in 1497 een verhandeling die tegen de vrouw gericht was (*Repetición de amores*) samen met een schaakboek (*Arte de ajedrez*). Waarschijnlijk is er geen verband tussen de twee werken, behalve wellicht dat Lucena liefde en schaken beide als een strijd opvatte (Hooper & Whyld, p. 238).

Lucena's schaakwerk is beroemd omdat dit het tweede gedrukte boek is over het schaakspel. Lucena presenteert naast twaalf openingsvarianten

ook 150 schaakproblemen ('juegos de partido') die deels de regels van het oude spel en deels die van het nieuwe spel volgen. Tegen het einde van de vijftiende eeuw had het schaakspel een grote verandering ondergaan. De zwakke *firzân* uit het oude spel, die (met uitzondering van de eerste zet) slechts diagonaal één veld kon doorlopen, werd vervangen door de dame, het sterkste stuk van het schaakspel. Lucena's boek werd uitgegeven in de tijd dat deze verandering gestalte kreeg. Hier worden twee van Lucena's schaakproblemen getoond, één 'de la dama' – volgens de nieuwe regels – en één 'del viejo' – volgens de oude regels van het spel.

■ Lucena, a young student at the University of Salamanca, published an anti-feminist treatise (*Repetición de amores*) together with a book on chess (*Arte de ajedrez*) in 1497. There is probably no connection whatsoever between the two works, except maybe that to Lucena love and chess were both miniature warfare (Hooper & Whyld, p. 238).

Lucena's chess book is famous since it is the second printed book on chess. In this work, Lucena presents besides 12 opening variants, also 150 chess problems ('juegos de partido') which partly follow the rules of the old game and partly those of the new game. This was because towards the end of the 15th century the game had undergone a major change. Among other things, the weak *firzân* (vizir) – which (with exception of its first move) could move only one square diagonally in any direction – was transformed into the strongest piece of the game, the queen. Lucena's work was published at the time when this transformation was taking shape. Here are shown two of Lucena's chess problems, one 'de la dama' – according to the new rules – and one 'del viejo' – according to the old rules.

nieuwe dame

39. Jacobus de Cessolis, *Libro di giuoco di scacchi*. Firenze, Antonio Misco-mini, 1493. L/N 4241. Signatuur 171 F 34: fol. a8v.

■ Eerste editie in het Italiaans van de beroemde schaakallegorie *De ludo scachorum* van de dominicaner monnik Jacobus de Cessolis, waarin de middeleeuwse standenmaatschappij wordt weergegeven aan de hand van de verschillende schaakstukken.

Aan het eind van het werk beschrijft De Cessolis de loop van de afzonderlijke schaakstukken. Over de dame staat in deze editie dat zij de eigenschappen van de loper ('alfino') en toren bezit, maar niet die van het paard ('cavaliere') 'omdat het vrouwen vanwege hun zwakheid niet eigen is wapens te dragen' (fol. h5r). Hier wordt duidelijk naar de machtige nieuwe dame verwezen die zich als een loper en een toren kan bewegen. In andere edities wordt de dame nog beschreven als schaakstuk met het beperkte bereik van de *firzân* (zie het artikel van R. Kruk in deze catalogus).

■ First edition in Italian of the famous chess allegory *De ludo scachorum* by the Dominican friar Jacobus de Cessolis, in which medieval class society is represented on the basis of the various chess-pieces.

At the end of the work De Cessolis describes the moves of the individual pieces. In this edition it is said of the queen that she has the qualities of the bishop ('alfino') and the rook, but not those of the knight ('cavaliere') 'because on account of their frailty it is uncharacteristic of women to carry arms' (fol. h5r). Here obviously is referred to the powerful new queen who can move as the bishop and the rook. In other editions the queen is still represented as chess-piece with the limited reach of the *firzân* (see the article by R. Kruk in this catalogue).

verandering

40. Ernst Strouhal (Hrsg.), *Vom Wesir zur Dame. Kulturelle Regeln, ihr Zwang und ihre Brüchigkeit. Über kulturelle Transformationen am Beispiel des Schachspiels*. Mit Beiträgen von Jurij Averbach e.a. Wien 1995. Signatuur XSF 285: omslag.

■ Deze bundel opstellen behandelt achtergronden en verklaringen voor de geleidelijke naamsverandering die het Arabische schaakstuk *firzân* (vizier) in Europa onderging. Een van de verklaringen is etymologisch van aard: van *firzân* naar *fersa*, *fierge*, *vierge* ('maagd' in het Frans) tot *dame* (*domina*, *koningin*).

Daarnaast komt de spelregelverandering aan bod die aan het eind van de vijftiende eeuw ingang vond en die er toe leidde dat de dame het sterkste stuk van het schaakspel werd.

■ This collection of papers treats backgrounds and explanations of the gradual change of name of the Arabic chess-piece *firzân* (*vizir*) in Europe. One of the explanations is etymological: from *firzân* to *fersa*, *fierge*, *vierge* ('virgin' in French), till *dame* ('lady' in French, Dutch and German), *domina*, *queen*.

Besides, the change of rules of the end of the 15th century is dealt with, which made the queen the strongest chess-piece.

isabel la

41. Govert Westerveld in nauwe samenwerking met R. Jansen, *De invloed van de Spaanse koningin Isabel la Católica op de nieuwe sterke dame in de oorsprong van het dam- en moderne schaakspel. Spaanse literatuur jaren: 1283-1700 = La influencia de la reina Isabel la Católica sobre la nueva dama poderosa en el origen del juego de las damas y el ajedrez moderno. Literatura española años: 1283-1700*. Beniel 1997. Signatuur XDM 539: omslag.

■ Westerveld legt verband tussen de invloed van de Spaanse koningin Isabel la Católica (1451-1504) en de introductie van de machtige dame in het schaakspel en de dam in het damspel.

■ Westerveld connects the influence of the Spanish queen Isabel la Católica (1451-1504) to the introduction of the powerful queen in the game of chess and the king in the game of draughts.

dame-offer

42. Jakov Neistadt, *Damenopfer* [Übersetzung aus dem Russischen von D. Kohlmeier]. Berlin 1987. Signatuur xsd 787: omslag.

43. Ja.I. Nejšťadt, *Žertva ferzja*. Moskva 1989. Signatuur xsc 329: p. 9.

■ Een overzicht van schaakpartijen waarbij het offeren van de dame tot winst leidde of een doorbraak betekende.

■ An overview of chess games in which the sacrifice of the queen was advantageous or meant a breakthrough.

overbodige dame

44. W. Heidenfeld, *Damen sind Luxus. Eine Sammlung vond Schachpartien mit vorzeitigen Damentausch*. Bamberg 1983. Signatuur Sch D 3402: omslag.

■ De schaakamateur is zelden bereid zijn dame op te geven voor andere schaakstukken, zelfs niet als hij er rekenkundig voordeel mee behaalt. Daarnaast verafschuwt hij vroegtijdige dameruיל, dat vindt hij 'op remise spelen'. In *Damen sind Luxus* probeert de auteur aan de hand van zeventig dameloze partijen met deze vooroordelen af te rekenen.

■ The amateur chess player is seldom prepared to sacrifice his queen for other chess-pieces, not even if it would give him an arithmetical advantage. Also, he will detest an early queen exchange, which he considers 'playing for a draw'. In *Damen sind Luxus* the author attempts to do away with these prejudices on the basis of seventy games played without a queen.

fake

45. Tim Krabbé, *Chess curiosities*. London 1985. Signatuur Sch D 5512: p. 54-55.

■ Over de vermeende partij van A. Aljechin tegen N.D. Grigoriev uit 1915 waarin op een bepaald moment vijf dames het bord sieren. Het is een juweel van een partij die echter nooit is gespeeld, maar bedacht door Aljechin zelf.

■ On the alleged Alekhine – Grigoriev game (1915) in which five queens figured at a given moment. It is a beauty of a game which however never actually was played. Alekhine created it himself.

vijf dames

46. J.D. Tresling, 'Spaansche partij'. In: *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* 21 (1913), p. 172-173. L/N 6203. Signatuur 361 E 33.

- De enige echte partij met vijf dames die ooit gespeeld is: J.D. Tresling (1868-1939) tegen L. Benima (1837-1922), 7 november 1896, Winschoten.
- The only uncontested five queen game on record: J.D. Tresling (1868-1939) – L. Benima (1837-1922), 7 November 1896, Winschoten, the Netherlands.

acht dames

47. August Pein, *Aufstellung von n Königinnen auf einem Schachbrett von n² Feldern derart dass keine von einer andern geschlagen werden kann.* (Von n=4 bis n=10). Leipzig 1889. Signatuur 363 A 63: plaat 1.

48. A. van Beek, *De acht-dames-standen kwestie op het schaakbord.* Den Haag 1932. Handschrift, papier. 12 fol. Herkomst: geschenk van de auteur aan M. Niemeijer. L/N 4120. Signatuur 66 C 51: fol. 1r.

- Deze werken gaan onder meer over het probleem hoe je acht dames op het schaakbord kunt plaatsen zonder dat ze elkaar kunnen slaan.
- These works deal for instance with the problem how eight queens may be positioned on the chessboard without being able to capture one another.

preoccupatie

49. Harrie Grondijs, *Works of Simkhovitch.* [S.l.] 1990. (Alexander Rueb Vereniging voor Schaakeindspelstudie: 4). Signatuur XSM 049: p. 36-37.

■ Grondijs schrijft: 'Wellicht is het opvallendste element in de werken van Simkhovitch (1896-1945) zijn raadselachtige, steeds terugkerende, preoccupatie met de dame.' Hier zijn diverse diagrammen te zien van Simkhovitch' composities met dit thema op het moment dat de dame geen macht meer heeft.

■ Grondijs writes: 'Perhaps the single most striking element that can be found in the works of Simkhovitch (1896-1945) is his enigmatic preoccupaton with the queen that keeps recurring.' Here are shown several diagrams of Simkhovitch's compositions on this theme displaying the moments when the queen has lost her power.

dominant

50. Jan van Reek, *Dominating queens.* Margraten [1993]. (Chessmen in the endgame study: 5). Nr. 5 van 10 genummerde en gesignde exemplaren. Signatuur XSN 718: p. 11.

■ Dame-eindspelstudies kunnen interessante stellingen opleveren. Het componeren van deze eindspelstudies vereist veel techniek. Dit boek toont een aantal eindspelstudies van verschillende componisten waarin de dame de beslissende rol speelt.

■ Interesting battles may occur in endgame studies with queens. The composi-

tion of these studies demands a great technique. This book shows endgame studies by different composers with queens in the main role.

sieg dame

51. *Schach ist schön, Schach bringt Freude. 58 Ausgewählte Kampfbilder aus dem Schachspiel.* Hrsg. vom Amt Feierabend der NS. Gemeinschaft 'Kraft duch Freude'. Zusammenstellung und Bearbeitung H.-W. von Massow. Berlin 1940. L/N 3293. Signatuur 364 B 93: p. 29.

■ Nationaal-socialistische publicatie uit 1940 waarin diverse schaakproblemen zijn opgenomen. In getoond probleem 'Pas op, daar komt de dame!', zet wit mat met dame h7.

■ National Socialist publication from 1940 containing various chess problems. In the problem shown here, 'Beware, here comes the queen!', white checkmates with queen h7.

wizard

52. Raymond Smullyan, *The chess mysteries of the Arabian knights. 50 New problems of chess detection.* New York 1981. Signatuur Sch D 8486: p. 16-17, 132-133.

■ Wiskunde-goochelaar Raymond Smullyan heeft in dit boek vijftig uitdagende schaakproblemen gecomponeerd. In tegenstelling tot conventionele problemen (wit aan zet en geeft mat in x zetten), gaan deze schaakmysteries over het ontdekken van bepaalde zetten die vroeger in de partij zijn gedaan. Bijvoorbeeld: welke van de twee dames is gepromoveerd? Smullyan verpakt elk probleem in een *Duizend-en-één-nacht* ridderverhaal, waarin de schaakstukken zelf de hoofdpersonen zijn.

■ Math wizard Raymond Smullyan presents in this book 50 challenging chess problems of deductive chess reasoning. Unlike conventional problems (white to play and mate in x moves), these chess mysteries are concerned with the discovery of certain events in the game's past. For example: which of the two queens has been promoted? Smullyan wraps each problem up in an *Arabian Knights* tale in which the major characters represent the chess-pieces themselves.

polygamie

53. G. Müller, *Polygamie auf dem Schachbrett. Ein vergnüglicher Streifzug durch die Welt der vierundsechzig Felder.* Düsseldorf 1981. Signatuur Sch D 5354: omslag.

■ Schaakstellingen, schaakpartijen en schaakanekdotes waarin de dame vaak de hoofdrol vervult.

■ Chess positions, chess games and chess anecdotes in which the queen often plays the leading part.

mogel ijk h e d e n

54. J. Welling, *De dame*. Weert 1992. (Beter schaken). Signatuur XSB 375: omslag.

- Boek over de mogelijkheden van het schaakstuk dame.
- Book about the possibilities of the queen chess-piece.

d e b a a s

55. R. van Dijk, *De dame is de baas. Wetenswaardigheden over het schaakspel in geschakeerde typografie*. Leiden 1994. Signatuur 973 N 32: omslag.

- Bibliothele editie van de Presse d'Escargot van de Nederlandse typograaf Roel van Dijk. Het boekje is met de hand gezet en gedrukt. Dit is nr. 14 van 128 exemplaren.
- Bibliophile edition by the Presse d'Escargot of the Dutch typographer Roel van Dijk. The booklet is hand-set and hand-printed. This is no. 14 out of 128 copies.

d e m o o i s t e

56. N. Stratford, *The Lewis chessmen and the enigma of the hoard*. London 1997. Signatuur XSG 739: p. 16-17.

- In 1831 werden verschillende schaakstukken gevonden op het Isle of Lewis in de Hebriden, een eilandengroep ten westen van Schotland. Over het algemeen worden zij beschouwd als de mooiste schaakstukken uit de Europese Middeleeuwen, en tegenwoordig kunnen zij bewonderd worden in het British Museum in Londen en in het National Museum of Antiquities in Edinburgh. Onder de schaakstukken, die van walruslagtanden zijn gemaakt, bevinden zich acht dame-stukken, die hier zijn afgebeeld.

Er bestaat geen overeenstemming over de datering van de Lewis-schaakstukken. De meeste wetenschappers plaatsen ze in de twaalfde eeuw.

- In 1831 various chess-pieces were found on the Isle of Lewis in the Outer Hebrides. They are generally regarded as the finest chessmen of the European Middle Ages. Nowadays they can be admired in the British Museum in London and in the National Museum of Antiquities in Edinburgh. Among the chess-pieces, carved from walrus tusks, are eight queens, which are depicted here.

There is no agreement as to the date of the Lewis chessmen, their age has not been scientifically verified. Most scholars attribute them to the 12th century.

i v o o r

57. Ansichtkaart van een ivoren dame-schaakstuk. Het is aan het einde van de elfde eeuw in Italië vervaardigd en afkomstig uit de schatkamer van de abdij Saint-Denis. Thans bevindt het zich in het Département des Monnaies, Médailles et Antiques in de Bibliothèque Nationale te Parijs.

■ Postcard representing an ivory queen chess-piece. It was made in Italy at the end of the 11th century and comes from the treasury of the Abbey of St. Denis. It is now preserved in the Département des Monnaies, Médailles et Antiques in the Bibliothèque Nationale in Paris.

schaakstukken

58. Drie van vier albums met foto's van schaakspellen uit het bezit van M. Niemeijer, A. Hammond, e.a. Herkomst: collectie Niemeijer. Signatuur 79 c 55-58: album 2-4.

■ Foto waarop een dame staat afgebeeld. Dit schaakstuk uit de vijftiende eeuw is gevonden in een terp te Kimsward, Friesland en bevindt zich nu in het museum het Prinsessehof in Leeuwarden.

Foto van een Frans schaakspel van barnsteen en ivoor, voorstellende Henri IV en Catharina de Medici. De pionnen van de barnstenen stukken zijn alle vrouwelijk. Uit de verzameling van A. Hammond.

Foto van een schaakspel waarvan de witte stukken het leger van Scipio Africanus en de zwarte Hannibal en zijn leger voorstellen. Dit schaakspel zou ooit aan Mme de Pompadour (1721-1764), de maitresse van Lodewijk XV, toebehoord hebben. Uit de verzameling van A. Hammond.

■ Photograph representing a queen. This 15th-century chess-piece was found in a terp in Kimsward, Friesland and is now in the Prinsessehof Museum in Leeuwarden.

Photograph of a French chess set of amber and ivory, representing Henri IV and Catherine de Medici. The pawns of the amber pieces are all female. From the collection of A. Hammond.

Photograph of a chess set of which the white pieces represent the army of Scipio Africanus and the black pieces represent Hannibal and his army. This chess set is believed to have belonged to Mme de Pompadour (1721-1764), the mistress of Louis XV. From the collection of A. Hammond.

grafdame

59. Edward Winter, *Kings, commoners and knaves. Further chess explorations*. Milford 1999. Signatuur XSG 748: plaat tussen p. 302 en 303.

■ Foto van het graf van wereldkampioen J.R. Capablanca (1888-1942) in Havana, waarop het beeld van een dame prijkt.

■ Photograph of Capablanca's grave in Havana, which is adorned with an impressive chess queen.

schaaksters in de negentiende en twintigste eeuw

women chess players in the 19th and 20th century

■ Er is weinig bekend over individuele schaaksters in de periode voor 1850. We weten van vele vrouwen, zoals Isabella d'Este, Catharina de Medici, koningin Elisabeth I, Mme de Sévigné, Mme de Rémusat en Catharina de Grote, dat ze liefhebbers van het spel waren, maar nadere details daaromtrent ontbreken. Er is een partij bewaard gebleven die Mme de Rémusat tegen Napoleon zou hebben gespeeld; deze vormt echter een uitzondering.

Hieronder volgen aan de hand van verschillende boeken of foto's enkele korte biografische schetsen van diverse opvallende schaaksters in de late negentiende en de twintigste eeuw.

■ Little is known about individual women chess players of the period before 1850. Many women, among others Isabella d'Este, Catharine de Medici, queen Elisabeth I, Mme de Sévigné, Mme de Rémusat and Catharine the Great, are known to have been chess enthusiasts, but further details are generally lacking. A game has been preserved which is supposed to have been played by Mme de Rémusat against Napoleon, however, this is an exception.

By means of various books and photographs, some short biographical sketches of several notable women chess players of the late 19th and 20th centuries are presented below.

napoleon

60. Edward Lasker, *The adventures of chess*. 2nd rev. edition. New York 1959. Signatuur xsg 749: p. 167.

■ Notatie van de schaakpartij die Mme de Rémusat in 1804 tegen Napoleon speelde (Lasker vermeldt geen bron). Zwart wint, maar het is niet zeker wie zwart had. Lasker vermoedt dat het Napoleon was en dat Mme de Rémusat, die erom bekend stond dat ze goed schaakte, Napoleon heeft laten winnen.

■ Score of the chess game which Mme de Rémusat played with Napoleon in 1804 (Lasker doesn't mention his source). Black wins, but it remains obscure who played the black pieces. Lasker presumes it was Napoleon and suggests that Mme de Rémusat, who was reputed to be a good player, purposely lost the game.

amerikaanse verslaat schaakautomaat

61. *The games of the match at chess played by the London and Edinburgh chess clubs in 1824, 1825, 1826, 1827 & 1828. Also three games (played at the same time) by Mr. Philidor, blind-folded with count Bruhl, Mr. Bowdler & Mr. Maseres. Also the game played by a lady of Philadelphia with Maelzel's automaton.* New York 1830. L/N 3374. Signatuur 974 A 18: p. 7.

■ In 1769 toonde Wolfgang von Kempelen zijn nieuw ontworpen schaakautomaat (een schaakspelende machine waarin een schaker verborgen zat) aan het hof van keizerin Maria Theresia in Wenen. Deze automaat wekte veel belangstelling. Na Von Kempelens dood in 1804 kocht Johann Nepomuk Maelzel de wonderbaarlijke machine en gaf demonstraties in de grote Europese steden. In 1826 vertrok hij naar Amerika om het apparaat te tonen.

In Philadelphia verloor de automaat een partij, die in twee sessies gespeeld werd op 30 en 31 januari, tegen een vrouw, Mrs. Fischer. William Schlumberger, die toen in de automaat verstopt zat, speelde slecht, en er werd gezegd dat hij van tevoren opdracht van Maelzel had gekregen te verliezen. Na de partij zei Maelzel dat de automaat slechts drie keer verslagen was, één keer in Parijs, één keer in Boston en één keer in Philadelphia door Mrs. F. (Fiske, p. 446).

Waarschijnlijk de eerste gepubliceerde schaakpartij van een Amerikaanse vrouw.

■ In 1769 the first chess automaton (a machine that appears to play chess while in fact a strong chess player was hidden in it), designed by Wolfgang von Kempelen, was shown in the court of Empress Maria Theresia in Vienna. It immediately aroused great interest. After Von Kempelen's death in 1804, Johann Nepomuk Maelzel bought the magical machine and gave exhibitions in the main European cities. In 1826 he arrived in America to display the automaton.

In Philadelphia, at two different sittings on the 30th and 31st of January 1827, the automaton played a full game to a lady, Mrs. Fischer, which she actually won. William Schlumberger, then hidden in the automaton, played a poor game, and it was said that he got peremptory orders from Maelzel to get beaten. After the game Maelzel remarked that the automaton had been conquered but three times, once in Paris, once in Boston and once by Mrs. F. in Philadelphia (Fiske, p. 446). Probably the first published game by an American woman chess player.

paul sen

62. Horst Paulussen, *Louis Paulsen und das Schachspiel in Lippe. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Schachspiels 1833-1891.* Detmold 1982. Signatuur Sch D 3341: p. 115.

■ Amalie Paulsen (1831-1869), zuster van de sterke schaker Louis Paulsen, was destijds waarschijnlijk de beste schaakster van de Verenigde Staten. Ze groeide op in Nassengrund in Duitsland en verhuisde later met haar man Carl Lellmann naar New York. Als vrouw kon ze niet deelnemen aan het eerste Amerikaanse Schaakcongres in 1857, maar tijdens het toernooi speelde ze wel twee vrije partijen tegen mannelijke deelnemers. Een tegen Frederic Perrin, die ze verloor, en een tegen Alexander Meek, die ze won (Fiske, p. 85).

■ Amalie Paulsen (1831-1869), sister of the strong chess player Louis Paulsen was believed to be the best woman chess player in the Unites States in her time. Born in Nassengrund, Germany, she moved with her husband Carl Lellmann to New York. As a woman she could not participate in the first American Chess Congress in 1857, but she did play two games off the record in this tournament. One with Frederic Perrin, which she lost, and one with Alexander Meek, which she won (Fiske, p. 85).

2-2

63. Ludwig Rellstab (Bearb.), *Paul Morphy, Louis Paulsen, 420 Partien*. Hamburg 1967. (Weltgeschichte des Schachs: 6). Signatuur 350 E 1: partij nr. 502 en 503.

■ In dit boek zijn vier partijen opgenomen die Amalie Paulsen in 1858 tegen haar broer Wilfried speelde. De twee partijen op de getoonde pagina won ze, de twee op de keerzijde van deze bladzijde waren verliespartijen.

■ This book includes four games played by Amalie Paulsen against her brother Wilfried in 1858. She won the two games shown on this page, in the games shown on the verso of the page she was defeated.

chess blossoms

64. Frideswide F. Beechey, *Chess blossoms. A selection from the compositions of Frideswide F. Beechey*. Matlock Bath 1883. L/N 2457. Signatuur 364 E 84: titelp. en frontispice.

■ Frideswide Beechey (1843-1919) schreef als probleemcomponiste verscheidene boeken over schaken, later samen met haar man Thomas Rowland. In 1906 begon zij het eerste en in die tijd enige Ierse schaaktijdschrift *The four-leaved shamrock*. Zij was genoodzaakt in 1914 met de uitgave van dit tijdschrift te stoppen omdat haar gezichtsvermogen achteruitging. Haar schaakcolumns in *The Cork Weekly News* kon zij wel blijven voortzetten.

■ As an early problem composer Frideswide Beechey (1843-1919) wrote various books on chess, later together with her husband Thomas Rowland. She was the

founder/editor of the first and at that time only Irish chess periodical *The four-leaved shamrock* in 1906. Due to failing eyesight she had to cease publication in 1914, but she continued her chess columns in *The Cork Weekly News*.

shamrock

65. *The four-leaved shamrock. The only Irish periodical devoted to the royal game of chess*. Ed. by Frideswide F. Rowland [née F.F. Beechey]. Jaargang 1 (1906) nr. 9. L/N 6005. Signatuur 64 B 24: omslag en p. 1.

■ De tekst *Seamróg na gCeithre nDuilleóg* op het omslag is de Iers-Gaelic vertaling van *The four-leaved shamrock* (klavertje vier).

■ The text *Seamróg na gCeithre nDuilleóg* on the magazine cover is the Irish-Gaelic translation of the title.

talent & noodzaak

66. F.F. Rowland [née Frideswide F. Beechey] (ed.), *Pollock memories. A collection of chess games, problems, &c. &c.* Dublin 1899. L/N 3195. Signatuur 359 E 189: advertentiebladen.

■ De advertenties in dit boek, dat Mrs. Rowland samenstelde ter nagedachtenis aan haar overleden schaakvriend William Pollock, getuigen van haar veelzijdigheid. Behalve schaakpubliciste was zij ook werkzaam als grafologe en typiste.

■ The advertisements in this book, compiled by Mrs. Rowland in memory of her deceased chess friend William Pollock, reflect the varied talents of its editor. She was not only a writer on chess but also a graphologist and a typist.

probleemcomponiste

67. W.J. Baird [née Edith E.H. Winter-Wood], *Seven hundred chess problems selected from the compositions of Mrs. W.J. Baird*. London 1902. L/N 2549. Signatuur 363 A 10: titelp. en frontispice.

68. W.J. Baird [née Edith E.H. Winter-Wood], *The twentieth century retractor; chess fantasies and letter problems. Being a selection of three hundred problems by Mrs. W.J. Baird*. London 1907. L/N 2577. Signatuur 363 A 12: p. 99.

■ Edith Baird (1859-1924) stamde uit een Engelse schaakfamilie. Haar ouders, broers, en later ook haar dochter Lilian waren allen sterke schakers of probleemcomponisten. Mrs. Baird componeerde meer dan 2000 schaakproblemen. Deze boeken, prachtig gedrukt door de koninklijke drukker Henry Sotheran, bevatten een keuze uit haar werk. Ze ontving verscheidene prijzen voor haar probleemcomposities. Haar grootste succes bereikte ze waarschijnlijk in 1893 tijdens 'The Hackney Mercury three-mover tournament', toen ze de eerste prijs in de wacht sleepte.

■ Edith Baird (1859-1924) came from an English chess family. Her parents, brothers, and later also her daughter Lillian were all good players or problemists. Mrs. Baird composed more than 2000 chess problems in her life. These books, beautifully printed by the King's printer Henry Sotheran, present a selection from her work. For her problem compositions Mrs. Baird received many awards. Perhaps her greatest success was achieved in 'The Hackney Mercury three-mover tournament' of 1893 in which she won the first prize.

w e r e l d w i j d

69. Zulejcha Ejevazova, *Korolevy Šachmatnoj kompozicii*. Baku 1986. Signatuur xsg 736: titelp. en frontispice.

■ Zulejcha Ejevazova uit Azerbaidzjan schreef 'Koninginnen van de schaakcompositie', een boek over vrouwelijke probleemcomponisten in de hele wereld. De auteur signeerde dit exemplaar op de titelpagina naast haar portret.

■ Zulejcha Ejevazova from Azerbaijan wrote 'Queens of chess composition', a book about female chess problem composers from all over the world. The author signed this copy on the title-page next to her photograph.

a l i a s

70. *Kostbarkeiten der Problemkunst. Kompositionen von Meister Hans Johner. Mit 22 kommentierten Partien im Anhang*. [Hrsg. und kommentiert von G. Baumgartner]. [S.l. ca. 1964]. Signatuur 352 D 13: omslag.

71. *125 Ausgewählte NZZ-Schachprobleme aus 25 Ländern*. Zusammengestellt von Odette Vollenweider. Zürich 1982. Signatuur xsa 940: p. 55.

■ Twee boeken van de schaakprobleemcomponiste Odette Vollenweider (* 1933), die vroeger onder de naam Gabriel Baumgartner schreef.

■ Two books by the composer of chess problems Odette Vollenweider (* 1933), who formerly wrote under the name of Gabriel Baumgartner.

c a d e a u

72. Hilmar Ebert, *Weibliche Logik. 20 Schachkompositionen von Gertraud Ebert*. Aachen 1987. Signatuur xse 923: omslag.

■ Dit boekje is gepubliceerd als verjaarscadeau voor de ex-vrouw van de auteur.

■ This booklet was published as a birthday present for the author's ex-wife.

t i e n v o u d i g

73. M. Euwe & B. Spaak, *'Meneer' Caïssa. Schaakherinneringen van M. Euwe*. Amsterdam 1955. Signatuur 360 D 371: plaat tegenover p. 145.

■ amalie paulsen - 62

■ frideswide rowland - 64

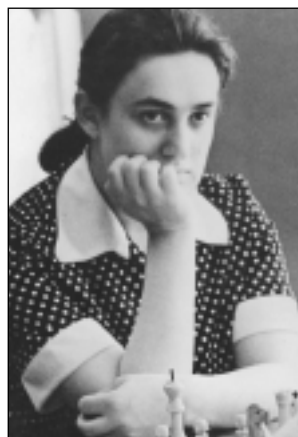
■ vera menčík - 74

■ ljudmila rudenko - 77

■ nona gaprindašvili - 80

■ maya čiburdanidze - 81

■ edith baird - 67

■ fenny heemskerk - 73

■ elizaveta bykova - 78

■ ol'ga rubcova - 79

■ xie jun - 82

■ judit, zsuzsa & zsofia polgar - 146

■ Fenny Heemskerk (* 1919) was tienvoudig Nederlands dameskampioen schaken, in 1937, 1939, 1946-1958 en in 1961. Ze deed verscheidene keren mee aan het toernooi om het wereldkampioenschap schaken voor vrouwen. In Moskou 1952 behaalde ze de gedeelde tweede plaats, achter Elizaveta Bykova, die vervolgens de heersende wereldkampioene Ljudmila Rudenko onttroonde.

Fenny Heemskerk leerde schaken van haar vader, en was aanvankelijk niet bijzonder gegrepen door het spel. De match om het wereldkampioenschap tussen Euwe en Aljechin in 1935 bracht hier verandering in en maakte van Fenny Heemskerk een hartstochtelijk schaakster.

■ Fenny Heemskerk (* 1919) was tenfold Dutch Ladies Chess Champion, in 1937, 1939, 1946-1958 and in 1961. She participated many times in the tournaments for the Women's World Championship. In Moscow 1952 she reached the shared second place, behind Elizaveta Bykova, who thereupon dethroned the reigning World Champion Ljudmila Rudenko.

Fenny Heemskerk learnt chess from her father and was at first not particularly captured by the game. The World Championship Match between Euwe and Aljechin in 1935 changed this and turned Fenny Heemskerk into a passionate chess player.

wereldkampioenes women world champions

als een man

74. E.I. Bykova, *Vera Menčik*. Moskva 1957. Signatuur 60 E 2: titelp. en frontispice.

■ Biografie door Elizaveta Bykova (1913-1989), wereldkampioen schaken bij de vrouwen, in 1953-1956 en 1958-1962, over haar illustere voorgangster Vera Menčik. Vera Menčik (1906-1944) was titelhouster vanaf 1927, toen de FIDE (Fédération Internationale des Échecs) het eerste wereldkampioenschap schaken voor vrouwen organiseerde, tot aan haar dood, ten gevolge van een v2 bombardement op Londen in 1944.

Haar grootste prestatie behaalde ze waarschijnlijk in Ramsgate in 1929, een internationaal toernooi waaraan ook vrouwen konden deelnemen. Als een van de buitenlandse schaakmeesters (ze had de Tsjechische nationaliteit voordat ze in 1937 met de Engelsman R. Stephenson trouwde) deelde ze de tweede en derde prijs met Rubinstein, een halve punt achter Capablanca en voor haar leermeester Maroczy. In het Karlsbad-toernooi van datzelfde jaar richtte de Weense schaakmeester Albert Becker de Vera Menčik-

club op, bestaande uit mannelijke topschakers die ooit van de wereldkampioene verloren hadden. Na verloop van tijd omvatte de ledenlijst namen als: Euwe, Reshevsky, Colle, Yates, Sultan Khan, Thomas en Alexander. Dat Menčik in haar tijd een gerespecteerd schaakster was, illustreert het volgende citaat (BCM 1958, p. 182), afkomstig van Salo Flohr: 'Vera Menčik was de eerste vrouw in de wereld die sterk schaakte... die speelde als een man.'

■ Biography by Elizaveta Bykova (1913-1989), Women's World Champion from 1953-1956 and 1958-1962, about her illustrious predecessor Vera Menčik. Vera Menčik (1906-1944) held the title of Women's World Champion from 1927, when FIDE (Fédération Internationale des Échecs) organized the first world championship for women, until her death in 1944, when she was killed in a London bombing raid.

Among her many personal successes in international tournaments which did not exclude women, perhaps the greatest was at Ramsgate in 1929. As one of the foreign masters (she was of Czech nationality before she married the Englishman R. Stephenson in 1937) she shared the second and third place with Rubinstein, half a point behind Capablanca and above, among others, her tutor Maroczy. At the Karlsbad tournament in the same year the Viennese master Albert Becker founded the Vera Menčik club, which was to consist of players who had lost to the woman champion. In the course of time members of the club included Euwe, Reshevsky, Colle, Yates, Sultan Khan, Thomas and Alexander. Menčik was a respected chess player in her time which is illustrated by the following quotation (BCM 1958, p. 182), written by Salo Flohr after her death: 'Vera Menčik was the first woman in the world who played chess strongly... who played like a man.'

z e l f - v e r k l a a r d

75. Sonja Graf, campeona mundial de ajedrez, *Yo soy Susann. Relato íntimo y autobiográfico, impresiones reales, recuerdos y confidencias amorosas, historia de la vida en sí misma con su enseñanza y su verdad*. Prólogo de C.I. Grasso. Buenos Aires [1946]. L/N 3071. Signatuur 359 B 73: plaat na de titelp. met opdracht in handschrift aan de Oostenrijkse schaakster Salome Reischer (* 1899).

76. Sonja Graf, *Así juego una mujer. Impresiones y recuerdos de la carrera ajedrecística de la autora y psicología de los ajedrecistas*. Prólogo de R.G. Grau. 50 Partidas con estudios técnicos del Campeón Mundial dr. Alekhine, ex-Campeón Mundial dr. Euwe, dr. Tarrasch. Salo Flohr, Rudolf Spielman, prof. Becker, Roberto G. Grau ex-Campeón Argentino, dr. Rey Campeón de España y Sonja Graf. Buenos Aires 1941. L/N 3070. Signatuur 359 B 152: p. 155.

■ Sonja Graf-Stevenson (née Graf, 1914-1965) eindigde bij het wereld-

kampioenschap voor vrouwen in Buenos Aires in 1939 als tweede, achter Vera Menčik. Na Menčiks dood in 1944 noemde ze zich wereldkampioene, hoewel ze dat officieel nooit geweest is.

Dit is een partij tussen Vera Menčik en Sonja Graf, gespeeld in Amsterdam in 1934. Met commentaar van Max Euwe.

■ Sonja Graf-Stevenson (née Graf, 1914-1965) finished second in the Women's World Chess Championship in Buenos Aires in 1939, behind Vera Menčik. After Menčik's death in 1944 she styled herself world champion although she never officially held the title.

Match between Vera Menčik and Sonja Graf, played in Amsterdam in 1934. With commentary by Max Euwe.

USSR

77. Foto van Ljudmila Rudenko.

■ De uit de Oekraïne afkomstige Ljudmila Rudenko (1904-1986) was de tweede wereldkampioen schaken bij de vrouwen. De dood van Vera Menčik in 1944 betekende een geduchte klap voor het vrouwenschaak. Pas in 1950 werd Ljudmila Rudenko als tweede vrouwelijke wereldkampioen gehuldigd. Zij behield de titel tot 1953, toen ze de match om het wereldkampioenschap verloor van Elizaveta Bykova. Met Rudenko begon een lang tijdperk waarin de Sovjet-Unie het vrouwenschaak domineerde.

■ The Ukrainian-born Ljudmila Rudenko (1904-1986) was the second Women's World Chess Champion. The death of Vera Menčik in 1944 left a vacuum in women's chess for several years. Ljudmila Rudenko held the title from 1950-1953, when she lost it to Elizaveta Bykova. With Rudenko began a long era of Soviet supremacy in women's chess.

bykova

78. Foto van Elizaveta Bykova.

■ Elizaveta Bykova (1913-1989) uit Rusland was dameskampioen van de Sovjet-Unie in 1947, 1948 en 1950. Ze won de wereldtitel van Ljudmila Rudenko in 1953 maar verloor hem in 1956 aan Ol'ga Rubcova. De titel kwam weer in haar bezit in 1958, maar in 1962 verloor ze hem definitief, toen Nona Gaprindašvili haar versloeg. Ze schreef een biografie over de eerste wereldkampioen bij de vrouwen Vera Menčik, die in 1957 in Moskou werd gepubliceerd (zie nr. 74).

■ Elizaveta Bykova (1913-1989) from Russia, was Women's Champion of the USSR in 1947, 1948 and 1950. She took the Women's World Championship title from Ljudmila Rudenko in 1953 and kept it until 1956 when she lost the World Championship Match against Ol'ga Rubcova. She regained the title in 1958, to

lose it finally to Nona Gaprindašvili in 1962. She wrote a biography about the first Women's World Champion Vera Menčik which was published in Moscow in 1957 (see no. 74).

rubcova

79. Foto van Ol'ga Rubcova.

■ De Russin Ol'ga Rubcova (* 1909) leerde schaken van haar vader, een bekende Moskovische schaker. In 1931, 1937 en 1947 was ze dameskampioen van de Sovjet-Unie. Ze werd de vierde wereldkampioen bij de vrouwen door in 1956 Elizaveta Bykova te onttronen, maar in 1958 moest ze de wereldtitel weer aan haar teruggeven.

■ Ol'ga Rubcova (* 1909) from Russia, learnt chess from her father, a well-known Muscovite chess player. In 1931, 1937 and 1947 she was Women's Champion of the USSR. She became the fourth Women's World Champion by winning the title from Elizaveta Bykova in 1956, but had to return it to her in 1958.

risico

80. Nona Gaprindašvili, *Predpočitaju risk*. Moskva 1977. (Sport i ličnost': 32). Signatuur XSA 577: omslag.

■ Nona Gaprindašvili (* 1941) uit Georgië leerde schaken toen ze vijf jaar oud was. In de jaren 1964, 1973-1974, 1981, 1983 en 1985 was ze dameskampioen van de Sovjet-Unie. Wereldkampioen was ze van 1962 tot 1978, toen Maya Ćiburdanidze de titel van haar overnam. Ze was de eerste vrouw die de internationale (mannen) grootmeestertitel kreeg (1978). Dit is de omslag van haar autobiografie 'Ik geef de voorkeur aan risico' die in 1977 in Moskou verscheen. Haar favoriete sport naast schaken is voetbal.

■ Nona Gaprindašvili (* 1941) from Georgia, learnt chess at the age of five. In the years 1964, 1973-1974, 1981, 1983 and 1985 she was Women's Champion of the USSR. She held the Women's World Championship title from 1962 to 1978, when Maya Ćiburdanidze took the title from her. She was the first among her sex to earn the International Grandmaster title (1978). This picture is the cover of her autobiography 'I prefer risk' which was published in Moscow in 1977. Her favourite sport besides chess is soccer.

wonderkind

81. J. Graham, *Women in chess. Players of the modern age*. Jefferson, Londen 1987. Signatuur XSE 586: titelp. en frontispice.

■ De uit Georgië afkomstige Maya Ćiburdanidze (* 1961) was een getalenteerd kind. Toen ze drie was kon ze al lezen en schrijven. Op achtjarige leeftijd leerde ze schaken van haar broer. Twee jaar later werd ze meisjes-

kampioen van Georgië. Ze behaalde op zestienjarige leeftijd de eerste plaats in het Sovjet-kampioenschap voor vrouwen; een jaar eerder was ze al internationaal grootmeester geworden. In 1978 won ze het wereldkampioenschap voor vrouwen van Nona Gaprindašvili. Ze bleef wereldkampioen tot ze in 1991 werd verslagen door de Chinese Xie Jun, die daarmee de Sovjet-hegemonie doorbrak die sinds de jaren vijftig het vrouwen-schaak beheerst had.

■ The Georgian-born Maya Ćiburdanidze (* 1961) was a gifted child. At the age of three she could read and write. At the age of eight she learnt chess from her brother. Two years later she became girls' champion of Georgia. She reached the first place in the USSR Women's Championship at the age of sixteen; a year before she had already earned the International Grandmaster title. In 1978 she captured the Women's World Championship title from Nona Gaprindašvili, which she kept until 1991 when she was defeated by Xie Jun from China, who thus broke the Soviet supremacy in women's chess which had prevailed since the fifties.

china

82. Xie Jun, *Chess champion from China. The life and games of Xie Jun*. London 1998. Signatuur XSG 740: omslag.

■ Xie Jun (* 1970) verraste de schaakwereld in 1991 door de Sovjet-hegemonie in het vrouwenschaak te doorbreken met haar overwinning op Maya Ćiburdanidze. In 1996 verloor ze de wereldtitel aan Zsuzsa Polgar in Jaen, Spanje.

■ Xie Jun (* 1970) surprised the world of chess by breaking the Soviet's supremacy of women's chess, winning the title from Maya Ćiburdanidze in 1991. In 1996 she lost the world title to Zsuzsa Polgar in Jaen, Spain.

de polgar-zusjes the polgar sisters

borstvoeding

83. Zsuzsa Polgar & Jacob Shutzman, *Queen of the kings game*. New York 1997. Signatuur XSG 403: omslag.

■ Zsuzsa Polgar (* 1969) de oudste van de drie beroemde Polgar-zusjes, werd internationaal grootmeester in 1991. In 1996 won ze het wereldkampioenschap bij vrouwen van Xie Jun in Jaen, Spanje. In 1999 stelde ze de FIDE (Fédération Internationale des Échecs) op de hoogte dat ze haar pasgeboren baby borstvoeding zou geven tijdens de verdediging van haar wereldtitel in de match tegen Xie Jun.

■ Zsuzsa Polgar (* 1969) the oldest of the three famous Polgar sisters, earned the International Grandmaster title in 1991. In 1996 she won the Women's World Championship title from Xie Jun in Jaen, Spain. In 1999 she informed FIDE (Fédération Internationale des Échecs) about her intention to breastfeed her newborn baby while defending her title against Xie Jun.

zsofia

84. Cathy Forbes, *The Polgar sisters. Training or genius?* London 1992. Signatuur XSE 582: omslag.

■ Zsofia Polgar (* 1974), de middelste van de drie Hongaarse zusjes, veraste de schaakwereld met haar resultaten in Rome 1989, een toernooi dat ze won met acht en een halve punt uit negen partijen.

■ Zsofia Polgar (* 1974), the middle child of the three Hungarian sisters, surprised the chess world with her results in Rome 1989, a tournament which she won with eight and a half points out of nine games.

jongste

85. Norbert Heymann, *Judit Polgar*. Maintal 1995. (Führende Schachmeister der Gegenwart). Signatuur XSD 908: omslag.

86. Zsuzsa, Zsofia, Judit Polgar, *Polgar tactics. 77 Chess combinations*. Budapest 1991. Signatuur 973 N 43: titelp. met de handtekeningen van de drie zusjes.

■ Op elfjarige leeftijd won Judit Polgar (* 1976) samen met haar zuster Zsuzsa het internationaal meestertoernooi in Egilsstadir, IJsland (1988). Drie jaar later, in 1991, behaalde ze de titel van internationaal grootmeester. Aldus werd ze op de leeftijd van vijftien jaar en vijf maanden de jongste grootmeester tot dan toe. Bobby Fischer was een maand ouder toen hij dat niveau bereikte. Sinds 1990 heeft Judit Polgar de hoogste Elo-rating van alle schaaksters.

■ At the age of 11 Judit Polgar (* 1976) won, together with her sister Zsuzsa, the International Masters Tournament in Egilsstadir, Iceland (1988). She received the International Grandmaster title in 1991. Thus, at the age of 15 years and five months she became the youngest Grandmaster ever. Bobby Fischer was a month older when he reached that level. From 1990 onwards she has been the highest rated woman player in the world.

vrouwen en schaaktoernooien

women and chess-tournaments

■ Het eerste moderne schaaktoernooi vond in 1851 plaats te Londen. Het luidde een tijdperk in waarin schaken niet langer uitsluitend een vrijetijdsbesteding was voor de hogere klassen. Sterke schakers uit verschillende landen, en met soms heel verschillende achtergronden, ontmoetten elkaar allengs vaker in internationale toernooien. De opkomst van schaakrubrieken in kranten en weekbladen was tekenend voor de gestaag groeiende publieke belangstelling. In 1866 riep Wilhelm Steinitz zichzelf uit tot wereldkampioen. Schaken was een sport geworden. Een mannsport, natuurlijk. Zoals bij zoveel andere sporten zou het nog lang duren voordat vrouwen een rol van betekenis gingen spelen. Rond de eeuwwisseling werden de eerste internationale toernooien voor vrouwen georganiseerd. In 1904 werd het eerste nationale vrouwenkampioenschap gehouden. Engeland had de eer. Nederland was pas zover in 1935 (Eales, p. 7). Tot diep in de twintigste eeuw waren gemengde toernooien zeer ongebruikelijk. Slechts enkele vrouwen, bijvoorbeeld Vera Menčik, namen geregeld deel aan internationale toernooien.

■ The first modern chess tournament, held in London in 1851, heralded the beginning of a time in which chess was no longer an exclusive upper-class pastime. Strong players from different countries and with totally different backgrounds, came to meet each other more often in international tournaments. The development of chess columns in newspapers and magazines was a sign of an ever growing popular interest. In 1866 Wilhelm Steinitz proclaimed himself world champion. Chess had become sport. For men, of course. As with many other sports it would take a long time before women could start to play an important role. At the turn of the century the first international tournaments for women were held. In 1904 England had the honour of organizing the first national women's championship. It was not until 1935 that a similar championship was organized in the Netherlands. Until far into the 20th century mixed tournaments continued to be very unusual. Only a few women, such as Vera Menčik, regularly played in international tournaments.

Londen 1851

87. H. Staunton, *The chess tournament. A collection of the games played at this celebrated assemblage*. London 1852. L/N 5179. Signatuur 973 c 20: omslag.

■ Verslag van het eerste internationale schaaktoernooi, dat in 1851 in Londen werd gespeeld ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling, ge-

schreven door de sterke schaker en toernooi-organisator Howard Staunton.

■ Account of the First International Chess Tournament, which was held in London in 1851 as an adjunct to the Great Exhibition, written by the strong chess player and organizer of this tournament Howard Staunton.

ironie?

88. Charles Tomlinson (ed.), *The chess-player's annual for the year 1856*. London 1856. L/N 5887. Signatuur 972 B 51: p. 200.

■ Na het eerste internationale schaaktoernooi (Londen 1851) waren er blijkbaar stemmen opgegaan ook eens een vrouwentoernooi te organiseren. In dit 'Sonnet on the proposal for a ladies' tournament' geeft Tomlinson (1808-1897) zijn (ironische?) visie op de schakende vrouw.

■ After the first international chess tournament (London 1851) it had apparently been suggested to organize a women's tournament as well. In this 'Sonnet on the proposal for a ladies' tournament', Tomlinson (1808-1897) gives his (ironic?) view of chess-playing women.

beneden peil

89. N.W. van Lennep, 'Het internationaal toernooi te Hastings'. In: *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* 3 (1895), p. 245-259, 289-296, 305-326. L/N 6203. Signatuur 361 E 33: p. 316.

■ Van Lennep (1872-1897) laat zich laatdunkend uit over het vrouwen-toernooi dat in 1895 gelijktijdig met het beroemde mannentoernooi in Hastings werd georganiseerd. Hij vond het niveau van de dames beneden peil en illustreerde dit aan de hand van een partij tussen de winnares Lady Thomas en Miss Fox.

■ Van Lennep (1872-1897) writes slightly of the women's tournament that was organized simultaneously with the famous (men's) tournament in Hastings in 1895. The level of the women's playing was below the mark. Van Lennep illustrated his view by commenting on a game between Lady Thomas, who won the first prize, and Miss Fox.

eerste internationaal vrouwentoernooi

90. *American Chess Magazine* 1 (1897). L/N 6404. Signatuur 361 B 8: p. 72.

■ Het eerste Ladies' International Chess Congress, georganiseerd door de Ladies' Chess Club in Londen, werd van 23 juni tot 3 juli 1897 in Londen gehouden. Het toernooi maakte onderdeel uit van de festiviteiten ter gelegenheid van het zestigjarig regeringsjubileum van koningin Victoria, die zelf graag schaakte.

■ boven: miss hooke, miss forbes-sharp
 miss rudge, mme Bonnefin, miss watson, miss Thorold
 miss finn, mrs. stevenson, mme de la vingne, miss gooding, miss
 müllerhartung, mrs. berry
 onder: miss field, miss worrall, mrs. bowl es, lady thomas, mrs.
 fagan
 miss fox, miss hertzsch, miss eschwege, miss sidney - 90

Miss Mary Rudge, 'een bekend schaakster uit Londen, die zich kan meten met de eerste klasse van de beste mannen-schaakclubs', won het toernooi met een score van 18½ punt uit 19 partijen. Lady Thomas, die twee jaar eerder het (nationale) Major Ladies' Tournament had gewonnen, eindigde nu op de gedeelde zesde plaats (zie nr. 89).

■ The first Ladies' International Chess Congress, organized by the Ladies' Chess Club of London, was held in London from 23 June to 3 July, 1897. The tournament was part of the 60th anniversary of the reign of queen Victoria, who was a chess player herself.

Miss Mary Rudge, 'a well-known London player, ranking in chess strength with the first class of the leading men's clubs', was the winner of the tournament with a score of 18½ points out of 19 games. Lady Thomas, who two years earlier won the (national) Major Ladies' Tournament, now shared the sixth place (see no. 89).

eenling

91. [M. Anderson], *Göteborgs schacksällskaps jubileumsturneringar 1919 och 1920. En samling av samtliga i turneringen spelade partier och redogörelse för problemturneringen*. Göteborg 1921. L/N 5333. Signatuur 360 c 161: plaat 3.

■ De Zweedse Katarina Beskow (1867-1939) is de enige vrouw op deze foto van het veertigjarig jubileum van het Göteborgs schaakgezelschap. Op het jubileumtoernooi in 1919/20 speelde zij mee in de c-groep en werd twaalfde. Op het wereldkampioenschap schaken voor dames in 1927 werd zij tweede achter Vera Menčik.

■ The Swedish Katarina Beskow (1867-1939) is the only woman in this photograph made during the chess tournament held in 1919/1920 on the occasion of the 40th anniversary of the Göteborg chess club. She played in the c-group and reached the 12th place. At the Women's World Championship in 1927 she was second after Vera Menčik.

fide vrouwentoernooi

92. Groepsfoto van de deelnemers aan het internationale vrouwentoernooi in Boedapest. In 1926 organiseerde de twee jaar eerder opgerichte FIDE (Fédération Internationale des Échecs) daar haar eerste officiële vrouwentoernooi.

Bruikleen van Ivan Bottlik.

■ Group portrait of the participants in the international women's tournament in Budapest. In 1926 the FIDE (Fédération Internationale des Échecs) which had been founded two years earlier, organized its first official women's tournament there. Loan from Ivan Bottlik.

eerste wereldkampioenschap voor vrouwen

93. 'The B.C.F. International Team Tournament and Congress'. In: *The British Chess Magazine* 47 (1927), p. 353-377. L/N 6135. Signatuur 362 B 1: p. 372.

■ Uitslag van het eerste wereldkampioenschap voor vrouwen dat van 18 tot 30 juli 1927 in Londen werd gehouden.

■ Results of the first Women's World Championship organized in London from 18 to 30 July 1927.

ballerina

94. A.I. Nimzowitsch e.a., *IV. Internationales Schachmeisterturnier Karlsbad 1929*. Wien [1929]. L/N 5431. Signatuur 360 c 181: plaat tussen p. 16 en 17.

■ Foto van de deelnemers aan het internationale toernooi van Karlsbad (1929), onder wie de winnaar Nimzowitsch, Euwe, Capablanca en Maroczy. Links in de hoek zit Vera Menčik, die op de laatste plaats eindigde

met drie punten. Schaakmeester Hans Kmoch, mede-auteur van dit boek, kon opgelucht ademen. Hij had van tevoren verklaard dat hij voortaan als ballerina zou optreden als Miss Menčík meer dan drie punten zou halen (p. 19).

■ Photograph of the participants in the international tournament of Karlsbad (1929), with amongst others Nimzowitsch (the winner), Euwe, Capablanca and Maroczy. In the left hand corner is Vera Menčík who ended last with three points. Grandmaster Hans Kmoch, co-author of this book, could heave a sigh of relief. He had previously stated that he would spend the rest of his days as a ballerina should Miss Menčík gain more than three points (p. 19).

duchamp

95. Album met foto's en handtekeningen van deelnemers aan de Olympiade en het wereldkampioenschap voor dames in Hamburg 1930. Samen-gesteld door W. Fohl. Hamburg, 1930. Fotoalbum, papier. 84 fol. 248x188 mm. L/N 5437. Signatuur 66 B 86: fol 25r.

■ Handtekening en foto van Vera Menčík, wereldkampioene bij de vrouwen van 1927-1944. De overige handtekeningen zijn van Katarina Beskow, Paula Wolf-Kalmar en Wally Henschel (met foto). Op fol. 7r staat de handtekening van de kunstenaar Marcel Duchamp, die uitkwam voor het Franse team.

■ Autograph and photograph of Vera Menčík, Women's World Champion from 1927 to 1944. Katarina Beskow, Paula Wolf-Kalmar and Wally Henschel (with photograph) also have signed. Fol. 6r contains the autograph of the artist Marcel Duchamp, who played for the French team.

schoonheidsprijs

96. *66 Master games played in the London international chess tournament, 1932*. Annotated by the world champion A. Alekhine. Selected games in the Premier Reserves' and Women's Tournaments annotated by J.H. Blake. Introduction by W. Hatton-Ward and a special article by J. du Mont. London [1932]. L/N 5461. Signatuur 360 D 76: p. 76.

■ Vera Menčík deed mee aan het mannentoernooi en niet met het gelijktijdig georganiseerde vrouwentoernooi. Zij won 4½ punt uit 9 partijen. Het vrouwentoernooi werd gewonnen door Mrs. R.H.S. Stevenson (née Agnes Lawson). Haar partij tegen Mrs. Pattison, die hier te zien is, won bovendien de schoonheidsprijs.

■ Vera Menčík participated in the men's tournament, not in the simultaneously organized women's tournament. She scored four and a half points out of nine games. The women's tournament was won by Mrs. R.H.S. Stevenson (née Agnes

■ vera menčik geeft een simul taan in utrecht – 97

Lawson). Moreover, her game against Mrs. Pattison, who can be seen here, won the brilliancy prize.

simul taan

97. Album schaakclub Utrecht. Vervaardigd door H.R.B. [S.I.] 1928. Fotoalbum, papier. 59 fol. 495x310 mm. Signatuur 79 F 50: fol. 42r.

■ Op 17 maart 1934 kwam Vera Menčik met de boot in Vlissingen aan voor een bezoek aan Nederland. Ze bleef ruim een maand en speelde verschillende partijen (onder meer tegen Euwe) en gaf vele simultaanseances.

Op 12 april gaf ze een simultaan in de schaakclub Utrecht tegen 28 leden en afgevaardigden van andere plaatselijke verenigingen – voornamelijk mannen. Ze haalde een score van 64% door twaalf partijen te winnen, twaalf partijen remise te spelen (waaronder de partij tegen Mevr. Keijser-Bronsveld) en er vier te verliezen.

■ On 17 March 1934, Vera Menčik arrived in Vlissingen by ship for a visit to the Netherlands. She stayed over a month, played several games (amongst others against Euwe) and gave many simultaneous displays.

On 12 April she gave a simultaneous display in the Utrecht Chess Club against 28 members and delegates of other local clubs. She scored 64%, winning 12 games, drawing 12 (among which that against Mrs. Keijser-Bronsveld) and losing four.

fenny in moskou

98. M. Euwe, met medewerking van F. Heemskerk en T.D. van Scheltinga, *Moskou 1949. Wereldkampioenschap schaken dames*. Goes 1950. L/N 5789. Signatuur 360 D 130: titelp. en frontispice.

99. Foto van Valentina Borisenko (* 1920; links) en Chantal Chaudé de Silans (* 1919; rechts) tijdens ditzelfde wereldkampioenschap. Met dank aan de afdeling Special Collections van de Cleveland Public Library, Cleveland, Ohio.

■ Ludmila Rudenko won dit wereldkampioenschap in Moskou (1949) en werd daarmee de tweede vrouwelijke wereldkampioene. Fenny Heemskerk, 23 jaar Nederlands kampioene, bereikte de achtste plaats in dit toernooi. Chantal Chaudé de Silans, die de partij op de foto verloor, eindigde als vijfde. Valentina Borisenko werd derde.

■ Ludmila Rudenko won this World Championship in Moscow in 1949 and thus became the second Women's World Champion. Fenny Heemskerk, Dutch Women's Champion for 23 years, reached the eighth place. Chantal Chaudé de Silans, who lost the game depicted on the photograph, ended in the fifth place. Valentina Borisenko became third.

getuigschrift

100. *Meždunarodnyj ženskij turnir. Bžulleten' Komiteta po delam fizkul'tury i sporta pri Sovete Ministrov SSSR*. Moskva 1952. Signatuur 350 c 95: bulletin 13, p. 5

101. *Svidetel'stvo S. Rejser, Avstrija*. Moskva 1952. Signatuur Sch Docu.

■ Bulletin van het internationale toernooi voor vrouwen van 1952 in Moskou. Met getuigschrift van de Oostenrijkse schaakster Salome Reischer (* 1899), die de zestiende plaats bezette.

■ Bulletin of the international tournament for women in Moscow in 1952. With a certificate of the Austrian chess player Salome Reischer (* 1899), who became 16th.

eerste vrouwen-olympiade

102. FIDE archief. 1949-1970. 77 dozen. Herkomst: geschenk van de FIDE, 1983.

Statute of the International Ladies' Chess Development Committee. Opgesteld door V. Tschudova (voorzitter), E. Keller-Herrmann en F. Heemskerk. 10 fol. Signatuur FID D 3-1-3.

103. *Report of the Committee for Ladies Chess*. Dubrovnik, 20 August 1958. 2 fol. Signatuur FID D 3-5-6.

104. *Tijdschrift van de Koninklijke Nederlandse Schaakbond*. 65 (1957/58). L/N 6203. Signatuur 361 E 33: p. 36

■ Belangrijke gebeurtenissen van het afgelopen jaar op het gebied van het damesschaak werden binnen de FIDE (Fédération Internationale des Échecs)

besproken en vastgelegd. Zo staat in het *Report of the Committee for Ladies Chess* het succes beschreven van de eerste Olympiade voor vrouwen, het wereldkampioenschap voor landenteams, dat in 1957 in Emmen werd georganiseerd. Ol'ga Rubcova en Kyra Zvorykina (* 1919) vertegenwoordigden de Sovjet-Unie en wonnen deze Olympiade, waaraan twintig landen deelnamen. Dertig jaar eerder, in 1927, werd de eerste (mannen-) Olympiade in Londen gespeeld.

■ Important events of the past year in the field of ladies' chess were discussed and reported by the FIDE (Fédération Internationale des Échecs). *The Report of the Committee for Ladies' Chess* describes the success of the first Olympiad for women, the World Championship for National Teams, that was organized at Emmen in 1957. Ol'ga Rubcova and Kyra Zvorykina (* 1919) represented the Soviet Union and won this Olympiad, in which twenty countries took part. Thirty years before, the first men's Olympiad had been played in London.

eerste igm

105. *Lone Pine 1977. Louis D. Statham master-plus chess tournament bulletin*. Ed. by Steve Sawyer and Max Burkett. [S.l.] 1977. Signatuur XSP 212: omslag.

■ Nona Gaprindašvili werd gedeeld eerste in het toernooi te Lone Pine in 1977 en behaalde daarmee haar eerste grootmeester-resultaat. Een jaar later werd zij de eerste vrouwelijke internationaal grootmeester.

■ Nona Gaprindašvili became joint first in the tournament in Lone Pine 1977, obtaining her first Grandmaster result. The next year she became the first female International Grandmaster.

polgarije

106. *28th Chess Olympiad, Thessalonik 1988 = 28ê Olumpiada Skakiou, Thessalonikê 1988*. [S.l.] 1988. Signatuur XSM 391: bulletin 3, p. 2.

■ De Hongaarse Polgar-zusjes gingen niet naar school en werden thuis door hun ouders onderwezen. In tegenstelling tot speculaties van anderen beweren ze zelf een gelukkige jeugd te hebben gehad, en wel degelijk ook te kunnen genieten van andere bezigheden dan schaken. De Polgars kwam destijds in de problemen met de Hongaarse overheid vanwege hun eigenzinnige onderwijsopvattingen, en ook met de Hongaarse schaakbond omdat ze weigerden in vrouwentoernooien uit te komen.

De problemen met de Hongaarse schaakbond waren voorbij toen de drie zusjes bereid bleken hun land te vertegenwoordigen tijdens de Olympiade voor vrouwen in Thessaloniki in 1988. Samen met Ildiko Madl vormden zij het Hongaarse team (dat gekscherend ook wel Polgarije werd genoemd). 'Polgarije' won deze Olympiade. Een historisch moment, omdat

het de eerste keer was dat de Sovjet-Unie niet bovenaan eindigde in dit toernooi.

■ The Hungarian Polgar sisters received their education at home and were taught by their parents. Despite many earlier speculations, they themselves state that their youth was happy and that they enjoy many other pastimes besides chess. The Polgar family had troubles with the Hungarian government because of their particular teaching approach and also with the Hungarian Chess Federation for their refusal to play in single-sex chess events.

The problems with the Hungarian Chess Federation were solved when the three sisters agreed to represent their country in the Women's Olympiad in Thessaloniki in 1988. Together with Ildiko Madl they formed the Hungarian team (which jokingly was called Polgaria). 'Polgaria' won this Olympiad. A historic moment, since it was the first time the USSR was defeated in this chess event.

danstoernooien

Affiches (gesigneerd door alle deelnemers) uit de collectie van Geurt Gijssen. Bruikleen.

107. Walzer Schachturnier. Wien 1993.

108. Tournoi international d'échecs 'Palladienne'. Monte Carlo 1994.

109. International foxtrot chess tournament. London 1996.

110. Høstdans skaktturnering. Copenhagen 1997.

111. Flamenco chess tournament. Marbella 1999.

112. Palladienne tournament. Monaco 1994. [Rotterdam] 1994. Bulletin. Signatuur XSP 339: p. 1.

■ Sinds 1993 organiseert de 'Association Max Euwe' te Monaco de dansstoernooien waarin de sterkste vrouwelijke schaaksters tegen grootmeester-veteranen uitkomen.

■ Since 1993, the Association Max Euwe in Monaco organizes the dancing tournaments in which the strongest female chess players play against veteran grandmasters.

omstreden primeur

113. Dirk Jan ten Geuzendam, 'Een Rotterdamse primeur. Interview Peng Zhao Quin'. In: *Vrij Nederland*, 29 mei 1999, p. 28-29. Signatuur T 2338.

■ De uit China afkomstige Nederlandse grootmeester in het vrouwen-schaak Zhaoqin Peng was een van de deelnemers aan het Nederlands kampioenschap schaken in 1999 te Rotterdam. Zij kon gebruik maken van een van de twee *wild cards* die de KNSB voor dit toernooi ter beschikking had gesteld aan de eerste bordspeelster van het succesvolle Nederlandse vrouwen-team op de Olympiade van Elista, waar de Nederlandse vrouwen de

vierde plaats behaalden. Het was voor het eerst in de geschiedenis dat een vrouw deelnam aan het Nederlands Kampioenschap. Peng's deelname was niet onomstreden, er stonden vier mannelijke deelnemers boven haar op de Nederlandse ranglijst.

■ The Dutch Grandmaster in women's chess of Chinese birth Zhaoqin Peng was one of the participants in the Dutch Championship in Rotterdam in 1999. She could dispose of one of two wild cards that the KNSB had made available to the first board player of the succesful Dutch women's team of the Olympiad of Elista, where the Dutch women reached the fourth place. It was the first time in history that a woman took part in the Dutch Championship. Peng's taking part was not undisputed; there were four male participants above her in the Dutch rankings.

neerlands hoop

114. *NK Vrouwen 1999. Holland Casino Rotterdam*. Rotterdam 1999. Programma. Signatuur XSG 831: p. 4-5.

■ Portretten van de zes deelnemers aan het Nederlands dameskampioenschap schaken, Rotterdam 1999: Iwona Bos-Swiecik, Linda Jap Tjoen San, Tea Lanchava, Mariska de Mie, Zhaoqin Peng en Erika Sziva, die voor de vijfde keer landskampioene werd. Linda Jap Tjoen San en Mariska de Mie zijn geboren en getogen in Nederland, de andere vier schaaksters zijn getrouwd met Nederlanders. Twee van de deelnemers (Peng en Sziva) waren zwanger.

■ Portraits of the six competitors in the Dutch Ladies' Chess Championship, Rotterdam 1999: Iwona Bos-Swiecik, Linda Jap Tjoen San, Tea Lanchava, Mariska de Mie, Zhaoqin Peng, and Erika Sziva who won the title for the fifth time. Linda Jap Tjoen San en Mariska de Mie were born and raised in the Netherlands, the other four women chess players are married to Dutchmen. Two of the contestants (Peng and Sziva) were pregnant.

vrouwen en schaakclubs women and chess clubs

■ In de negentiende eeuw ontstonden de eerste schaakverenigingen. Dit waren in eerste instantie sociëteiten, waar traditioneel geen plaats was voor vrouwen. Als vrouwen al behoefte hadden toe te treden tot deze verenigingen, was het nog maar de vraag of ze toegelaten werden. Pogingen om vrouwenschaakclubs op te richten werden wel met enig succes ondernomen, maar deze verenigingen hielden nooit lang stand. Tegen het eind van de negentiende eeuw, toen de vrouwenemancipatie op gang kwam, ontstonden sport- en cultuurverenigingen voor vrouwen die een langer leven beschoren waren. Bestaande (mannen)verenigingen zetten de deuren toen op een kier.

■ In the 19th century the first chess clubs grew up. At first they were societies that traditionally did not have room for women. Even if women felt the need to become members of these clubs, it was questionable if they were admitted. Attempts to found women's chess clubs were made with some success, but they were short-lived. It was not until the end of the 19th century, when the women's emancipation movement gained momentum, that sports and cultural clubs for women came into being that were granted a longer life, and existing men's clubs put the door ajar.

geldschietsters

115. 'Proeve van een reglement voor de Nederlandsche Schaak-Maatschappij'. In: *Sissa. Nederlandsch maandschrift voor het schaakspel* 13 (1859), p. 36-44. L/N 6199. Signatuur 967 E 8: p. 37.

■ In artikel 7 van dit reglement staat: 'Tegen betaling der gewone contributie worden Dames als donatrices aangenomen.' Dames zijn welkom als geldschietsters maar niet als gewone leden. In de wetten van de diverse Nederlandse schaakverenigingen staat nergens expliciet dat vrouwen geen lid konden worden. Maar deze zinsnede impliceert genoeg, zoals ook blijkt uit de verontwaardigde ingezonden reactie van een zekere 'Hieronymus Schaakgraag' op p. 137 (zie de bijdrage van H. Scholten in deze catalogus).

■ In section 7 of these regulations it says: 'On payment of the regular fee Ladies will be accepted as sponsors.' Ladies are welcome to be sponsors but not members. The statutes of the various Dutch chess clubs did not state explicitly that women could not become members, but this phrase suggests enough, as appears from the indignant letter to the editor by a 'Hieronymus Schaakgraag' on p. 137 (see H. Scholten's article in this catalogue).

eerste schaakboek

116. [H.I. Cooke], *The ABC of chess. Being a concise and easy introduction to chess, with the laws of the game, diagrams &c.* By a lady. 10th edition. London [ca. 1868]. L/N 854. Signatuur 364 F 67: omslag.

■ Het eerste schaakboek geschreven door een vrouw. Harriet Cookes schaak-ABC was enorm populair. De eerste uitgave verscheen in Londen in 1859 en was binnen de kortste keren uitverkocht. In negen jaar rolden tien edities van de persen.

■ The first chess book written by a woman. Harriet Cooke's chess-ABC was very popular. The first edition appeared in London in 1859 and sold out in no time. In the next nine years nine other editions followed.

nobl esse oblige

117. G.-R. Neumann & J. Arnous de Rivière, *Le jeu des échecs [...]. Recueil des parties jouées: 1° Entre les plus forts joueurs de l'époque au grand Tournoi International de 1867; 2° Au Café de la Régence; 3° Dans les différents match. [...].* Une introduction par A. Féry d'Esclands. Paris [1868]. L/N 5195. Signatuur 360 E 252: p. 342-343.

■ In 1867 werd in Parijs een internationaal toernooi gespeeld en ook in het Café de la Régence aldaar werd een toernooi georganiseerd. De twee auteurs van dit boek speelden in die periode in het beroemde schaakcafé ieder één blindpartij tegen een damescollectief. Het damesteam, dat met wit speelde, en bestond uit la princesse Murat, la duchesse de la Trémoille, la maréchale comtesse Régnauld de Saint-Jeand-d'Angely en la marquise de Colbert-Chabannias, won beide blindpartijen. De schrijvers vonden dat de dames onberispelijk gespeeld hadden. Anderen schreven het verlies van de schrijvers toe aan hoffelijkheid (Feenstra Kuiper, p. 22).

■ In 1867 an international tournament was played in Paris and also in the Parisian Café de la Régence a tournament was organized. The two authors of this book each played a blindfold game against a collective of ladies in this famous chess café. The ladies' team consisted of the princesse Murat, the duchesse de la Trémoille, the maréchale comtesse Régnauld de Saint-Jeand-d'Angely and the marquise de Colbert-Chabannias. They won both blindfold games. The authors considered the ladies' playing impeccable. Others ascribed the writers' loss to courtesy (Feenstra Kuiper, p. 22).

35 zetten vooruit

118. *Deutsche Schachzeitung* 35 (1880). L/N 6047. Signatuur 361 C 9: p. 47.

118a. *The Westminster Papers* 9 (1877). L/N 6131. Signatuur 362 A 4: plaat tussen p. 202 en 203.

119. G.H.D. Gossip, *Theory of the chess openings*. New Wortley 1879. L/N 1820. Signatuur 360 B 38: p. iii.

■ Per brief schaken was voor vrouwen een mogelijkheid om een officiële partij tegen een mannelijke tegenstander te spelen. Soms werd hun aangeraden zich onder de naam van een mannelijk familielid in te schrijven bij een correspondentieschaaktoernooi (HCM 1865, p. 32).

In 1879 speelde de Amerikaanse Mrs. J.W. Gilbert (née Ellen E. Strong, 1837-1900) onder haar eigen naam een correspondentiepartij tegen de sterke Engelse schaker G.H.D. Gossip (1841-1907). Ze brak een record door Gossip mat in 35 zetten aan te kondigen. Gossip was onder de indruk en droeg zijn nieuwe boek op aan 'my talented opponent in the International Correspondence Tournament'. Mrs. Gilbert werd ook wel 'the Queen of Chess' genoemd.

■ Playing chess by letter was a means for women to play an official game against a male opponent. Sometimes they were advised to enter a correspondence chess tournament under the name of a male family member (HCM 1865, p. 32).

In 1879 the American Mrs. J.W. Gilbert (née Ellen E. Strong, 1837-1900) played a correspondence game under her own name against the strong English chess player G.H.D. Gossip (1841-1907). She broke a record by announcing check mate in 35 moves. Gossip was impressed and dedicated his new book to 'my talented opponent in the International Correspondence Tournament'. Mrs. Gilbert was also called 'the Queen of Chess'.

bristol chess club

120. J. Burt, *The Bristol chess club, its history, chief players [...]*. Bristol 1883. L/N 3811. Signatuur 360 A 19: p. 171-172.

121. *Chess player's annual and club directory, 1890*. Ed. by Mr. en Mrs. T.B. Rowland. London 1890. L/N 5893. Signatuur 362 F 3: p. 4.

■ Partij van Miss Mary Rudge (1845-1919) en Mr. Berry, beiden lid van de Bristol schaakclub, die ze in augustus 1874 speelden. Miss Rudge won in veertig zetten. In 1889 won ze de wisselbeker van de Bristol and Clifton Chess Club.

■ Game between Miss Mary Rudge (1845-1919) and Mr. Berry, both members of the Bristol Chess club, played in August 1874. Miss Rudge won in 40 moves. In 1889 she won the Bristol and Clifton Chess Club challenge cup.

winschoten progressief

122. *Wet der schaakklub 'Van der Linde' Winschoten*. Winschoten 1875. L/N 3949. Signatuur 973 D 61: p. 2.

■ Volgens Euwe werd in Nederland al in 1847 een damesschaakclub op-

gericht, die echter maar één jaar heeft bestaan (BCM 1981, p. 402). Vrouwen gingen er steeds vaker toe over hun eigen clubs op te richten. Ze werden vaak niet toegelaten in (mannen)clubs, laat staan dat ze lid konden worden. In paragraaf 5 artikel 10 van de wet van de schaakclub Van der Linde in Winschoten werd in 1875 expliciet vermeld dat dames gewoon, buitengewoon en erelid konden worden. Vanzelfsprekend was dit blijkbaar niet. In Winschoten waren ze hun tijd vooruit.

■ According to Euwe, a ladies' chess club was founded in the Netherlands as early as 1847 (BCM 1981, p. 402). However, it existed only one year. More and more, women founded their own clubs. Often they were not admitted to men's clubs, let alone enabled to become members. In section 5, article 10 of the statutes of the chess club Van der Linde at Winschoten it is stated explicitly that ladies may be ordinary, extraordinary and honorary members. Apparently, this was not a matter of course. They were ahead of their time at Winschoten.

niet op de club

123. *The British Chess Magazine* 51 (1931). L/N 6135. Signatuur 362 B 1: p. 456-457.

■ In memoriam met foto van Mrs. J.G. Fagan (née Louise Ballard, 1850-1931), een van de eerste leden van de Ladies' Chess Club in Londen. Een belangrijke prestatie in haar schaakcarrière was het winnen van een toernooi dat de Bombay Sports Club in 1882 organiseerde. Aanvankelijk veroorzaakte haar inschrijving problemen, omdat het lidmaatschap van de club aan mannen voorbehouden was. Uiteindelijk mocht ze toch meedoen op voorwaarde dat haar partijen niet op de club werden gespeeld.

■ Obituary with picture of Mrs. J.G. Fagan (née Louise Ballard, 1850-1931), who was one of the first members of the Ladies' Chess Club in London. One of her early achievements was to win a chess tournament organized by the Bombay Sports Club in 1882. Initially her admittance to the tournament caused problems since the membership of the organizing club was confined to men. Eventually, however, she was allowed to participate on condition that the games were played outside the club.

new york women's chess club

124. 'First American Women's Chess Congress'. In: *American Chess Bulletin* 3 (1906), p. 102-106. L/N 6407. Signatuur 361 B 16: p. 102.

■ Miss Eliza Campbell Foot richtte in 1894 de New York Women's Chess Club op. De club telde dertig leden en bestond nog in 1949 (BCM 1981, p. 403). In 1906 was ze vice-voorzitter van het First American Women's Chess Congress, een toernooi waar verschillende van haar clubleden aan deelnamen.

■ Miss Eliza Campbell Foot founded the New York Women's Chess Club in 1894. The club started out with 30 members and was still in existence in 1949 (BCM 1981, p. 403). In 1906 she was vice-president of the First American Women's Chess Congress in which several of her club members participated.

schakende tantes

125. Helmut Gernsheim, *Lewis Carroll photographer*. Revised edition. New York 1969. Signatuur 7104 c 18: plaat 11.

■ Aan het eind van de negentiende eeuw werd er hoe langer hoe meer geschaakt binnen verenigingen. Maar ook thuis bleef schaken een populaire vrijetijdsbesteding. Lewis Carroll (pseudoniem van Charles Lutwidge Dodgson) maakte deze foto van zijn twee schaakspelende tantes, de Misses Lutwidge.

■ By the end of the 19th century the chess clubs flourished. Chess continued to be a popular pastime at home as well. Lewis Carroll (pseudonym of Charles Lutwidge Dodgson) took this picture of his chess playing aunts, the Misses Lutwidge.

roken toegestaan

126. Fotoalbum van het schaakgezelschap Palamedes te Leiden, bevattende 49 foto's van leden. Leiden, 1865. Fotoalbum, papier. 26 fol. 145x110 mm. Signatuur PAL 2: fol. 24r.

127. Verzameling brieven uit het archief van het schaakgezelschap Palamedes te Leiden. 1888-1963. 24 omslagen. Diverse formaten. Signatuur PAL 5/10: brief van Suze Splinter, 25 oktober 1921.

■ In 1902 verzocht de Leidse schaakvereniging Palamedes haar erelid Suze Splinter een foto aan de club te geven ter opname in het hier getoonde clubalbum. Suze Splinter was toen geen lid meer van Palamedes. In 1900 werd zij na langdurige discussie toegelaten als lid van het Leids Schaakgenootschap. Uit de notulen van 20 november 1900 blijkt dat er een kanttekening bij haar lidmaatschapsaanvraag werd geplaatst. Ze mocht geen bezwaar maken tegen het roken van de clubleden (Benschop, p. 17).

Op 25 oktober 1921 beantwoordt Suze Splinter de uitnodiging van haar voormalige clubgenoten van Palamedes voor het bijwonen van de festiviteiten bij het 75-jarig jubileum van de club. Suze Splinter is helaas verhinderd, maar haalt in haar brief warme herinneringen op aan haar lidmaatschap. 'Die rook hoorde er bij!'

■ In 1902 the Leiden chess club Palamedes asked its honorary member Suze Splinter for a photograph to be put in this club album. Suze Splinter at that time was no longer a member of Palamedes. In 1900, she had, after a long discussion,

been admitted to the Leids Schaakgenootschap. From the minutes of 20 November 1900 it appears that there was a condition for membership: she was not to criticize her club members' smoking (Benschop, p. 17).

On 25 October 1921, Suze Splinter writes in answer to her former club members' invitation for the festivities on the 75th anniversary of the club. She is sorry she cannot attend, but in her letter she warmly brings back the memory of her membership. 'The smoke belonged there!'

negentiende eeuw

128. H.J.G.M. Scholten, *'Het loopt ongenadiglijk mat'. Het schaakleven in Nederland in de negentiende eeuw. De sociaal-culturele achtergrond van het ontstaan van schaakverenigingen*. Bilthoven 1999. Signatuur XSP 992: omslag.

■ Omvangrijk proefschrift over Nederlandse schaakverenigingen in de negentiende eeuw. Voor de plaats van vrouwen in het Nederlands schaakverenigingsleven, zie het artikel van de auteur in deze catalogus.

■ Voluminous dissertation on Dutch chess clubs in the 19th century. See the author's article in this catalogue for the place of women in Dutch chess club life.

janssen of jansen

129. Album schaakclub Utrecht. Vervaardigd door H.R.B. [S.l.] 1928. Fotoalbum, papier. 59 fol. 495x310 mm. Signatuur 79 F 50: fol. 37r.

130. Notulenboek van het schaakgezelschap Palamedes te Leiden. Leiden, 1846-1903. Handschrift, papier. 99 fol. 325x200 mm. Signatuur PAL 1: fol. 99r.

■ Groepsportret ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van schaakclub Utrecht (1906). Derde van links, op de eerste rij, zit Mej. Janssen, de presidente van de in 1897 opgerichte Utrechtse Damesschaakclub (Kie-boom, p. 89). Mej. Janssen wordt in de literatuur wel verward met Mej. Jansen. Volgens H. Scholten (zie bijdrage in deze catalogus) gaat het om een en dezelfde persoon.

Mej. Janssen speelde in 1902 twee correspondentieschaakpartijen tegen de Leidse schaakclub Palamedes, zoals blijkt uit het notulenboek van de club. Een van de partijen werd remise verklaard, de andere won Mej. Janssen.

■ Group portrait on the occasion of the 20th anniversary of chess club Utrecht (1906). Third from the left, on the first row, is Miss Janssen, the president of the Utrecht ladies' chess club which was founded in 1897 (Kieboom, p. 89). Miss Janssen is sometimes mixed up with Miss Jansen in the literature. According to H. Scholten (see his contribution in this catalogue) they are one and the same.

In 1902 Miss Janssen played two correspondence games against the Leiden chess club Palamedes. It appears from the minute book of the club that one of the games ended in a draw; the other was won by Miss Janssen.

vera menčik in hastings

131. *Hastings & St. Leonards chess club founded 1882. Handbook*. With a short history of the club by H.E. Dobell. [Hastings ca. 1935]. L/N 3813. Signatuur 364 G 27: omslag.

■ Vera Menčik sloot zich in 1923 aan bij de Hastings schaakclub. In die tijd waren er nog steeds clubs die vrouwen niet als lid toelieten. Op pagina 9 van dit verenigingsboekje wordt Vera Menčik eervol vermeld.

■ In 1923 Vera Menčik became a member of the Hastings chess club. At the time, there were still clubs that did not admit women members. On page 9 of this club booklet Vera Menčik receives an honourable mention.

36 verslagen dames

132. Edward Winter, *Capablanca. A compendium of games, notes, articles, correspondence, illustrations and other rare archival materials on the Cuban chess genius José Raoul Capablanca, 1888-1942*. Jefferson 1989. Signatuur XSA 221: pl. 18.

■ Capablanca gaf op 9 april 1929, twee jaar voor hij wereldkampioen werd, een simultaan in het warenhuis Selfridges in Oxford Street in Londen. Hij speelde tegen 36 vrouwen en won alle partijen.

■ On 9 April 1929, two years before he became world champion, Capablanca gave a simultaneous display at Selfridges department store in Oxford Street in London. He played against 36 women and won all games.

kraft durch freude

133. *Schach. Organ der deutschen Schachgemeinschaft der National Socialistischen Gemeinschaft 'Kraft durch Freude' 2* (1938). L/N 6105. Signatuur 64 B 46: p. 1.

■ Het tijdschrift van de nationaal-socialistische schaakbond toont op het omslag van het nieuwjaarsnummer van 1938 drie 'lieftallige schaakvriendinnen' die zich tijdens een schaakontmoeting in Berlijn aandachtig buigen over de eerste aflevering van dit tijdschrift.

■ On the cover of its 1938 New Year's issue, the magazine of the National Socialist Chess League shows three 'attractive female chess friends' who are absorbed in the first issue of this periodical during a chess meeting in Berlin.

queens

134. 'Ohio leading in chapter membership'. In: *United States Chess Federation Club Bulletin* (1945), nr. 1, p. 11-12. Signatuur 60 B 20: p. 11.

■ De Queens Women's Chess Club in Cleveland, Ohio, wordt hier genoemd als de enige vrouwenschaakclub in Amerika in 1945. De New York Women's Chess Club (zie nr. 124) bestond in die tijd echter ook nog steeds.

■ The Queens Women's Chess Club in Cleveland, Ohio, is here mentioned as the

only women's chess club in America in 1945. However, the New York Women's Chess Club (see no. 124) still existed at the time.

troostschaak

135. 'Women chess players welcome'. In: *United States Chess Federation Club Bulletin* (1945), nr. 2, p. 7. Signatuur 60 B 20.

■ Speciaal vrouwen worden opgeroepen het spel te leren om met recent teruggekeerde oorlogsveteranen in het ziekenhuis te schaken.

■ Women are specifically called upon to learn to play chess to play with recently returned war veterans in hospital.

schaken binnen het huwelijk

136. W.F. Perquin en R. Noordijk, *Het amateurisme in het schaakspel*. Antwerpen 1945-1946. 2 delen. L/N 3304. Signatuur 360 B 149-150: deel 1, p. 106; deel 2, omslag.

■ De auteurs vermelden een partij die gespeeld werd door het echtpaar Clerckx. Mevr. Clerckx verloor na negen zetten jammerlijk van haar echtgenoot. Hetgeen de schrijvers het volgende commentaar ontlokt: 'Dames leert *Schaken!* Het houdt Uwe echtgenooten *thuis!* Of men gaat samen naar de schaakclub!!'

■ The authors mention a game played by the Clerckx couple. Mrs. Clerckx, after nine moves, woefully lost the game. The authors comment: 'Ladies! Learn how to play *chess!* It will keep your husbands *at home!* Or go to the chess club together!!'

ströbeck

137. *Plakboeken van Meindert Niemeijer*. Wassenaar, 1926-1987. Veertig plakboeken met brieven, krantenartikelen, foto's, bibliografische beschrijvingen, ansichtkaarten, etc. Signatuur 79 F 51: plakboek 2, fol. 29r en plakboek 6, fol. 25r.

■ Deze veertig plakboeken vormen min of meer het persoonlijk schaakarchief van Meindert Niemeijer, een van de grondleggers van de schaakcollectie van de Koninklijke Bibliotheek. Hier zijn enkele afbeeldingen te zien van schaakspelende meisjes en jongens in het Duitse schaakdorp Ströbeck. Het schaakspel is bij de inwoners van dit nabij Halberstadt gelegen dorpje al sinds de Middeleeuwen bijzonder populair. Verschillende legenden vertellen van de komst van het schaakspel naar Ströbeck. Sinds 1952 is schaken in Ströbeck een verplicht schoolvak.

■ These 40 scrapbooks more or less constitute the personal chess archive of Meindert Niemeijer, one of the founders of the chess collection in the Koninklijke Bibliotheek. Here are some pictures of chess-playing girls and boys in the

German chess village Ströbeck. The game of chess has been popular with the inhabitants of this village near Halberstadt since the Middle Ages. Several legends tell the story of how chess came to Ströbeck. Chess has been a compulsory subject in school in Ströbeck since 1952.

chesspot, damegambiet & hofdames

138. *Chesspot, de eerste, enige en echte vrouwenschaakclub* 1 (1983) nr. 2 en 3 (1985) nr. 1. Bruikleen.

139. *Damegambiet* 1 (1990) en 6 (1996) nr. 4 en 8 (1997). Bruikleen.

140. Frans Thomése, 'Het ruïneert je familieleven, maar je gezondheid loopt geen schade op. Verslaafd aan het schaakspel: een reportage uit de onderbond'. In: *Vrij Nederland*, 19 december 1987, p. 10-15. Signatuur T 2338: p. 12.

■ Tegenwoordig kunnen vrouwen van elke schaakclub lid worden. Sommige clubs hebben een klein aantal vrouwelijke leden. Vrouwenschaakclubs bestaan ook nog steeds. Leden van vrouwenschaakclubs vinden het soms gezelliger om met seksegenoten te schaken, ze vinden de sfeer minder competitief of ze houden er niet van in de minderheid te zijn op een schaakclub.

Vrouwenschaakclub Chesspot, die in 1983 werd opgericht en in het Amsterdamse Vrouwenhuis speelde, is inmiddels ter ziele. Damegambiet is gefuseerd met het Amsterdamse Es 80. In Den Haag werd onlangs de vrouwenschaakclub De Hofdames opgericht.

■ These days, women can become members of any chess club. Some clubs have a small number of female members. Women's chess clubs still exist too. Members of women's chess clubs sometimes find it more enjoyable to play with members of the same sex. Also they find the atmosphere less competitive, or they do not like being a minority.

Women's chess club Chesspot, which was founded in 1983 and played in the Amsterdam feminist centre, no longer exists. Damegambiet has merged with Es 80, also from Amsterdam. Recently, women's chess club De Hofdames was founded in The Hague.

visies op vrouwen en schaken views on women and chess

■ Vrouwen kunnen wel schaken, maar in het algemeen minder goed dan mannen. Hoe komt dat? Waarom schaken er relatief zo weinig vrouwen? Is schaken wel een sport voor vrouwen? Deze vragen leiden op hun beurt tot het twistpunt in hoeverre deze sekseverschillen biologisch of cultureel bepaald zijn. Her en der verspreid is er veel over dit onderwerp geschreven, maar een bevredigende verklaring is er tot nu toe niet gevonden. De opkomst van de Hongaarse Polgar-zusjes heeft de discussie in een nieuw daglicht geplaatst. Wellicht kunnen moderne neurofysiologische technieken in de toekomst toegepast worden en een bijdrage leveren aan het debat.

■ Women can play chess all right, but they are generally not as good at it as men are. Why is this? Why are there relatively so few women who play chess? Is chess an appropriate sport for women, after all? These questions in turn lead to the issue to what extent these gender differences are biologically or culturally determined. Over the years, much has been written on this topic, but up to now no satisfactory explanation has been found. The arrival on the scene of the Polgar sisters has put a different complexion on the matter. Maybe in the future modern neuro-physiological techniques can be used which might contribute to the debate.

niet monomaan genoeg

141. Dennis H. Holding, *The psychology of chess skill*. Hillsdale 1985. Signatuur Sch D 12057: omslag.

■ Holding wijdt enige bladzijden aan sekseverschillen en schaakprestaties. Hij geeft een aantal redenen waarom vrouwen over het algemeen minder goed schaken dan mannen. Op het sociaal-culturele vlak noemt hij de opvoeding van meisjes waarbij de nadruk zou liggen op het vermijden van competitie. Het familie- en sociale leven van de vrouw zou niet te verenigen zijn met een monomane bezigheid. Daarnaast zijn er niet veel vrouwelijke schakers die als rolmodel fungeren. Maar Holding wil niet uitsluiten dat met het voortschrijden van de vrouwenemancipatie de sekseverschillen in schaakprestaties mogelijk gaan verdwijnen. Hij noemt ook een aantal biologische factoren, waarin vooral de mannelijke aanleg voor geometrische opdrachten en ruimtelijk inzicht naar voren treedt.

■ Holding devotes some pages to sex differences and chess ability. He gives a few explanations why women tend to be less successful chess players than men. In the socio-cultural field he mentions the upbringing of girls which stresses the avoidance of competition. Women's family and social life may vie with chess for

their time and attention, preventing a single-minded pursuit of chess greatness. Besides, there are not many female chess players to serve as role models. But, according to Holding, it seems possible to argue, if weakly, that the sex gap will be closing in chess achievement as emancipation proceeds in other walks of life. Basic biological differences might also exist which could affect chess abilities. In this respect Holding mentions the male advantage in geometric tasks and the female handicap in spatial abilities.

te weinig waardering

142. Norman Reider, 'The natural inferiority of women chess players'. In: *Chess World* 1 (1964), nr. 3, p. 12-19. Signatuur 351 E 13: p. 12.

■ Reider is van mening dat ook sociaal-economische factoren een belangrijke rol spelen in de discussie. Vrouwelijke schakers krijgen te weinig waardering en worden onderbetaald.

■ In Reider's opinion socio-economic factors also play an important role in the discussion. Female chess players are underrated and underpaid.

jachtstrategieën

143. Desmond Morris, *De andere sekse. Waarin mannen en vrouwen verschillen*. Hilversum 1998. Videoversie van de gelijknamige televisieserie die werd uitgezonden vanaf 4 januari 1998. Signatuur NBM Vid 6, deel 1.

■ 'Beiden seksen houden van bordspelen, maar mannen lijken ze serieuzer te nemen en er meer tijd aan te besteden. Mannen schijnen graag strategieën te ontwerpen en complexe plannen te beramen, waar het schaakspel befaamd om is. Op serieus competitieniveau zijn 98% van de spelers mannen. Morris stelt dat dit lijkt samen te hangen met de mannelijke specialisatie die destijds nodig was voor de jacht. Vrouwen, die vroeger een veel centralere plaats in de samenleving hadden dan mannen, zijn beter in organiseren doordat ze problemen met elkaar bespreken. Vrouwen zijn beter in het verbaal omgaan met mensen. Mannen zijn beter in het zwijgend omgaan met dingen.'

'De neiging van de oerman om complexe jachtstrategieën te bedenken is getransformeerd tot allerlei ongewone hobby's. Bezigheden die op zich niets met overleven te maken hebben maar die de mannen diepe voldoening schenken doordat ze op symbolische wijze gehoor geven aan een aangeboren oerdrift.'

■ 'Both sexes like boardgames, but men seem to take them more seriously and to spend more time on them. Apparently, men like to design the strategies and to make the complex plans, that chess is famous for. At the level of serious competition, 98% of the players are men. Morris states that this has to do with the spe-

cialization that men once needed when they hunted. Women, who had a much more central role in society, are better at organizing because they discuss things among each other. Women are better at verbal intercourse with other people. Men are better at silent intercourse with things.'

'The inclination of primitive men to design complex hunting strategies has been transformed to all sorts of unusual hobbies. Pastimes that have nothing to do with survival but which give the men satisfaction because they appeal symbolically to an innate primitive urge.'

concentratievermogen

144. David Spanier, *Total chess*. London 1984. Signatuur Sch D 5439: omslag.

■ In *Total chess* is een hoofdstuk gewijd aan vrouwen. Hierin vermeldt de auteur onder meer een onderzoek van Alan Hendrickson uit 1981 *On the biological basis of intelligence*. Hendrickson verklaart de verschillen tussen man en vrouw die uit zijn tests bleken aan de hand van de 'interrupt condition', de interruptiefactor. Vrouwen zouden sneller afgeleid zijn dan mannen. Dit is niet aangeleerd, maar biologisch bepaald. Het sneller afgeleid zijn van vrouwen heeft in evolutionair opzicht een functie. Het biologische 'doel' ervan is dat vrouwen te allen tijde reageren op babygehuil of op een mogelijke dreiging van buitenaf. Het moge duidelijk zijn dat schaken juist de opperste concentratie vereist.

■ *Total chess* contains a chapter devoted to women. The author mentions for instance a study by Alan Hendrickson *On the biological basis of intelligence* (1981). Hendrickson explains the differences between man and woman appearing from his tests on the basis of the 'interrupt condition'. Women would seem to be more easily distracted than men. This is not an acquired tendency, but biologically determined. The fact that women are more easily distracted is functional from an evolutionary point of view. Its biological 'purpose' is for women to respond at all times to baby crying or to any outside threat. It goes without saying that chess, on the other hand, requires the utmost concentration.

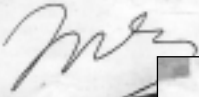
obsessie

145. 'Schachleidenschaft als Scheidungsgrund'. In: *Wächter & Anzeiger*, 24 november 1938. Signatuur Sch Docu.

■ Aanvraag tot scheiding toegekend op grond van excessief schaakgedrag van de echtgenoot. Er zijn geen voorbeelden bekend van vrouwen wier schaakobsessie tot scheiding heeft geleid.

■ Divorce granted for excessive chess playing of the husband. No examples are known of women whose chess passion resulted in divorce.

Omdat de dames iets
beters te doen hebben

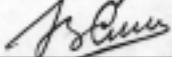

■ max euwe

mikhail botvinnik ■

Если же женщины играют по
справке в шахматы, как и мужчины,
то тогда можно было бы
пробовать шахматные соревнования
мужчин и женщин.

И кажется что девушки лучше
и без мажоранской игры.

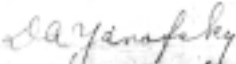

М.Томбурну

■ vasil y smysl ov

daniel janofsky ■

Women are too emotional
to reach a high degree
of proficiency required
in tournament chess

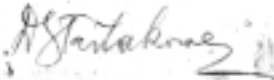

Присоединяюсь к мнению
своего сына
Тамара Томбурну

■ gal ina botvinnik

savel ij tartakover ■

Das Spiel verlangt unter
andern viel Konzentrations-
kraft, was das holde Geschlecht
an andere, wichtigere Lebens-
dinge zu verwenden vorzieht

geniale opvoeding

146. László Polgár, *Nevelj zsenit!* Budapest 1989. Signatuur XSG 741, omslag.

■ In 'Voed een genie op!' zet Laszlo Polgar, de vader van de drie beroemde Hongaarse Polgar-zusjes, zijn opvoedingsmethode uiteen. Polgar is ervan overtuigd dat onder gunstige sociale omstandigheden ieder gezond kind tot een genie opgevoed kan worden. Hij heeft zijn pedagogische experimenten op zijn drie dochters toegepast, die zich inderdaad alledrie tot schaak(groot)meesters hebben ontwikkeld.

■ In 'Educate a genius!' Laszlo Polgar, the father of the three famous Hungarian Polgar sisters, expounds his teaching method. Polgar is convinced that under favourable circumstances every healthy child can be educated to be a genius. He applied his pedagogical experiments to his three daughters, each of whom developed into a chess (grand)master indeed.

clubs

147. Regina Grünberg & Gerd Treppner, *Frauen am Schachbrett*. Hollfeld 1991. Signatuur XSG 738: omslag.

■ Een historisch overzicht van schaaksters in de twintigste eeuw met vele mooie partijen. De schaakster Regina Grünberg heeft haar doctoraalscriptie sociale pedagogiek gewijd aan het onderwerp en haar bevindingen staan in de tweede helft van dit boek. Zij is van mening dat bestaande structuren binnen sportverenigingen (de houding van coaches en mannelijke leden) meisjes beletten een echte interesse voor sport te ontwikkelen (p. 10).

■ A historical survey of female chess players in the 20th century which includes many fine games. Regina Grünberg, a chess player herself, has devoted her thesis in the field of social pedagogy to the subject and her findings are reflected in the second part of this book. In her opinion prevailing structures within sports clubs (the attitude of coaches and male members) prevent girls from developing a real interest in sport (p. 10).

iets beters te doen

148. *Staunton schaaktoernooi Groningen 1946. 'Hoe komt het dat er onder de bekende groten op schaakgebied géén vrouwen zijn?'* Groningen, 1946. Met antwoorden van Osip Bernstein, Mikhail Botvinnik en zijn vrouw, Martin Christoffel, Max Euwe, Daniel Janofsky, Cenek Kottnauer, Albéric O'Kelly de Galway, Vasily Smyslov, Lajos Steiner, Gösta Stoltz, László Szabó, Savelij Tartakover en Milan Vidmar. Handschrift, papier. 3 fol. Diverse afmetingen. Signatuur 79 F 4.

■ Euwe: 'Omdat de dames iets beters te doen hebben' / 'Because the ladies have something better to do'

■ Smyslov: 'Ja polagaju, cto devuški mily i bez šachmatnoj igry' / 'Ik veronderstel dat meisjes ook zonder het schaakspel lief zijn' / 'I suppose girls are just as sweet without the game of chess'

sl echt gekleed

149. Yvette Nagel (red.), *'Why is it that relatively so few women are playing chess? What is your opinion about having separate men and women chess tournaments and championships?'* Praag, Las Vegas, 1999. Met antwoorden van Michael Adams, Boris Gelfand, Vasily Ivanchuk, Gary Kasparov, Judit Polgar, Alexey Shirov, Nigel Short, Jonathan Speelman en Jan Timman. Handschrift, papier. 10 fol. 296x209 mm. Signatuur 79 F 5.

■ Shirov: 'Maybe because it seems boring and male players often don't dress well' / 'Misschien omdat het saai lijkt en mannelijke spelers zich vaak niet goed kleden'

■ Kasparov: 'As more Judith Polgars enter the stage there will be less reason for separate events' / 'Als er meer Judith Polgars op het schaaktoneel verschijnen, zal er minder reden zijn om afzonderlijke evenementen te organiseren'

uithoudingsvermogen

150. P. van der Eijk, 'Schaken mag een spel van de geest zijn maar de man is fysiek sterker'. In: *De Tijd*, 8 januari 1988, p. 49-52. Signatuur T 7416: p. 49.

■ Maya Ciburdanidze vindt dat vrouwen minder goed kunnen schaken dan mannen. Dat komt 'ten eerste doordat vrouwenschaak een kortere traditie heeft. Daarbij komt dat schaken dan wel een spel van de geest mag zijn, maar dat er bij een inspannende zitting van zes uur toch ook psychologische en fysiologische aspecten een rol gaan spelen. En de man is nu eenmaal lichamelijk sterker.'

■ Maya Ciburdanidze thinks that women are worse chess players than men. This is 'because in the first place women's chess has a shorter tradition. In addition, chess is rightly called a game of the mind, but during a strenuous six-hour session psychological and physiological aspects will also begin to play a role. And males are physically stronger, after all.'

pl annen

151. D.J. ten Geuzendam, 'Judit Polgars liefde voor uitdagingen'. In: *Vrij Nederland*, 12 augustus 1995, p. 30-32. Signatuur T 2338: p. 30-31.

■ 'Er wordt vaak gezegd dat meisjes zich in een sport als schaken na hun achttiende puur om biologische redenen minder snel ontwikkelen dan jongens. Wat is uw eigen mening hierover?' Judit Polgar: 'Ik denk dat in principe jongens en meisjes dezelfde mogelijkheden hebben. Voor wereldkam-

pioen moet je geluk hebben en veel mensen achter je en je moet je voor 100% op dat doel concentreren. Ik weet niet of dat mijn manier van leven is, alles plannen.'

■ 'It has often been said that in a sport like chess, girls, for purely biological reasons, develop at a slower rate than boys after they have turned 18. What is your opinion on this?' Judit Polgar: 'I think that boys and girls basically have the same opportunities. In order to become world champion you have to be lucky; you need the support of many people and you must concentrate on your goal for one hundred per cent. I don't know if that is my lifestyle, planning everything.'

intuïtie

152. J.H. Donner, 'Vrouwen en schaken'. In: *Avenue*, augustus 1968, p. 71. Signatuur Sch Docu.

■ Het beruchte artikel van grootmeester Jan Hein Donner (1927-1988) waarin hij betoogt dat vrouwen niet kunnen schaken omdat zij één ding missen dat onontbeerlijk is: intuïtie.

■ The notorious article by grandmaster Jan Hein Donner (1927-1988) in which he argues that women cannot play chess because they lack one vital quality: intuition.

vrouwen en negers

153. Jeanne Roos (red.), ['Vrouwenpagina']. In: *Het Parool*, 31 augustus 1972, p. 15. Signatuur c 170.

154. '[Ingezonden brief:] Donner III'. In: *Het Parool*, 14 september 1972, p. 4. Signatuur c 170.

155. Jan Hein Donner, *De koning. Schaakstukken*. Samengesteld en ingeleid door Tim Krabbé en Max Pam. Amsterdam 1987. Signatuur XSA 030: p. 166.

■ In de zomer van 1972 wijdde *Het Parool* een pagina aan de vraag waarom vrouwen minder goed schaken dan mannen. Jan Hein Donner schreef een artikel, waar de volgende reactie op kwam:

'Donner heeft vergeten negers aan zijn stelling toe te voegen. Het zou moeten zijn "vrouwen en negers kunnen niet schaken want zij zijn dommer dan wij".'

Donner antwoordde fijntjes dat de briefschrijfster het verkeerd begrepen had. 'Negers kunnen best schaken, maar *negerinnen* niet. Dat is het nu juist.'

■ In the summer of 1972 the Dutch daily *Het Parool* devoted a page to the question why women are worse chess players than men. Jan Hein Donner wrote an article which provoked the following reaction:

'Donner forgot to include blacks in his statement. It should read "women and blacks cannot play chess, because they are more stupid than we (men) are".'

Donner replied subtly that the female correspondent had misunderstood the issue. 'Black men can play chess all right, *black women* cannot. That is the whole point.'

nigeriaans vrouwenteam

156. R. Finkenzyler e.a., *Schaken. 2000 jaar geschiedenis van het spel en de meesters*. Haarlem 1989. Signatuur XSM 011: foto op p. 175.

■ Foto van het Nigeriaanse vrouwenteam gemaakt door Catherine Jaeg tijdens de Olympiade die in 1988 in Thessaloniki gehouden werd. De Afrikaanse dames eindigden op de 49ste plaats.

■ Photograph of the Nigerian women's team, taken by Catherine Jaeg during the Olympiad which was held in Thessaloniki in 1988. The African ladies finished 49th.

psychiater

157. Reuben Fine, *The psychology of the chess player*. With a new appendix of two letters by Ernest Jones. New York 1967. Signatuur XSD 068: omslag.

158. Reuben Fine, *Bobby Fischer's conquest of the world chess championship. The psychology and tactics of the title match*. London 1975 [i.e. 1974]. Signatuur Sch MB D 5: omslag.

■ De sterke Amerikaanse schaker Reuben Fine had een psychiatrische praktijk in Manhattan. Schaken was voor hem een krachtmeting tussen twee mannen waarin agressie, als psychisch conflict, een uitweg kan vinden. Volgens Fine symboliseert de koning de penis van de jongen in het fallische stadium, het zelfbeeld van de man en de vader gereduceerd tot het formaat van jongen (p. 68).

In zijn boek over het schaakfenomeen Bobby Fischer schrijft Fine (p. 83): 'De respectievelijke rol van overwinning en nederlaag in de gevoelshuishouding helpt te verklaren waarom vrouwen zo weinig schaken. Voor een vrouw is de vijand gewoonlijk een andere vrouw, die ze wil verslaan om een man te krijgen. Overwinning op een man is nutteloos, want het resulteert in isolatie in plaats van liefde. En een overwinning op een vrouw brengt haar niet dichterbij een man. Dus de hele structuur van het spel past moeilijker in het centrale levensthema van de vrouw. (Natuurlijk zijn er vele uitzonderingen op dit thema, vooral nu de rol van de vrouw tegenwoordig zo snel verandert.)'

■ The strong American chess player Reuben Fine had a psychiatric practice in Manhattan. For him chess represented a contest played by two men which lends itself particularly well to the conflicts surrounding aggression. The King, according to Fine, stands for the boy's penis in the phallic stage, the self-image of the man, and the father cut down to the boy's size (p. 68).

Fine writes in his book on the chess phenomenon Bobby Fischer (p. 83): 'The respective roles of victory and defeat in the psychic economy help to explain why chess is played so little by women. For the woman the enemy is generally another woman, whom she wishes to defeat in order to get a man. Victory over a man is useless to her, since it brings isolation from men rather than love. And victory over a woman does not get her closer to a man. So the whole structure of the game is harder to fit into her central life scheme. (Naturally there are many exceptions to this scheme, especially nowadays when woman's role is changing so rapidly.)'

oedipus

159. Alexander Cockburn, *Idle passion. Chess and the dance of death*. London 1974. Signatuur Sch D 8420: omslag.

■ Cockburn onderschrijft psycho-analytische theorieën volgens welke schaken een mannensport zou zijn die oedipale verlangens sublimeert. Het uiteindelijke doel de koning mat te zetten, reflecteert het verlangen de vader te doden.

Marcel Duchamp komt ook op Cockburns sofa terecht. Op pagina 187 wordt zijn schaakverslaving beschreven. Toen de Franse kunstenaar in 1927 met Lydia Levassor-Sarrazin trouwde, was hij die ene week dat hij met haar samenwoonde bijna uitsluitend schaakproblemen aan het bestuderen. Als wraak lijmden zij 's nachts, terwijl hij sliep, de schaakstukken aan het bord vast. Drie maanden later was de scheiding een feit. Cockburn meent dat Duchamps echtgenote hiermee het oedipale drama dat zich dagelijks voltrok in zekere zin stilzette.

■ Cockburn endorses the psycho-analytical theories claiming that chess is a men's sport which sublimates Oedipal desires. The ultimate goal to check-mate the king reflects the desire to kill the father.

Marcel Duchamp also lands on Cockburn's sofa. On page 187 his chess addiction is described. When the French artist married Lydia Levassor-Sarrazin in 1927, he was almost exclusively studying chess problems during the single week he lived with her. Out of revenge, she glued the chessmen to the board at night, when he slept. Three months later they were divorced. Cockburn thinks that Duchamp's wife herewith in one sense immobilized the components of the daily enacted Oedipal drama.

seksl oos

160. Jacques Dextreit et Norbert Engel, *Jeu d'échecs et sciences humaines*. Paris 1981. Signatuur Sch D 12039: omslag.

■ Dit boek is doordrenkt met freudiaanse opvattingen over waarom het

schaakspel geen spel voor vrouwen zou zijn. Op pagina 54 lezen we: 'De dame heeft haar macht op het schaakbord zien vertienvoudigen, maar de seksuele connotaties zijn uit het spel verdwenen en de vrouwen zijn ermee opgehouden.' Dat het spel geen seksuele elementen meer bevat, komt volgens de auteurs doordat men niet meer zoals in de Middeleeuwen samen in afzondering schaakt, maar dat het spel zich heden ten dage vooral in de publieke sfeer afspeelt.

Op de omslag is *De schaakpartij* van de Portugese schilderes Maria Elena Viera de Silva uit 1943 afgebeeld.

■ This book is permeated with the Freudian views as to why chess is not supposed to be a game for women. The statement on page 54 runs: 'The queen's power on the chessboard has increased tenfold, but the sexual connotations have disappeared from the game and the women stopped playing it.' According to the authors, the game no longer contains sexual elements because, unlike in the Middle Ages, people no longer play chess together in a secluded place; nowadays the game largely takes place in the public domain.

On the cover is the illustration *The game of chess* (1943) by the Portuguese painter Maria Elena Viera de Silva.

vriendinnen

161. *Final'nyj matč pretendentok na pervenstvo mira po šachmatam. Nana Aleksandrija-Nana Ioseliani*. Tbilisi 1981. Programma. Signatuur XSG 747: omslag.

■ Zijn vrouwen wel agressief genoeg om goed te kunnen schaken? Het schaakspel is oorspronkelijk immers een oorlogsspel. Deze vraag duikt soms op in het debat over de schaakaanleg van vrouwen.

Hier wordt het tweetalige Georgische en Russische programma getoond van de finale van de kandidaten-matches die gespeeld werd door Nana Aleksandrija en Nana Ioseliani. Beide Nana's lopen stralend buiten, arm in arm als beste vriendinnen. Aleksandrija won deze finale, maar speelde gelijk in de match tegen Čiburdanidze die zodoende wereldkampioene bleef.

■ Are women aggressive enough to be able to play chess well? After all the game of chess is originally a war game. This question occasionally crops up in the debate about chess capacities of women.

Here is shown the bilingual Georgian and Russian program reporting on the final of the candidates' match between Nana Aleksandrija and Nana Ioseliani. Two smiling Nana's walk outdoors, with arms linked like the best of friends. Aleksandrija won this final match but her match against Čiburdanidze ended in a draw, so that the latter remained World Champion.

vijandinnen

162. 'Schaakmatten'. In: *De Telegraaf*, 11 oktober 1999, p. 1. Signatuur c 98.

■ Groningse schaakpartij loopt uit de hand. Dronken vrouw, vijftig jaar oud, bezorgt opponente een gebroken neus door met het marmeren schaakbord op haar hoofd te slaan.

■ Chess match in Groningen gets out of hand. A drunken woman, 50 years old, hits her female opponent with the marble chessboard on the head, thus breaking her nose.

professiogram

163. N.I. D'jakov, N.V. Petrovskij, P.A. Rudik, *Psichologija šachmatnoj igry. Na osnove psichotečničeskich ispytanij učastnikov meždunarodnogo šachmatnogo turnira v Moskve v 1925 g.* Moskva 1926. L/N 4198. Signatuur 360 F 155 [6]: omslag.

164. Djakow, Petrowski & Rudik, *Psychologie des Schachspiels. Auf der Grundlage psychotechnischer Experimente an den Teilnehmern des internationalen Schachturniers zu Moskau 1925.* Autorisierte Übersetzung von W. Brannasky. Berlin, Leipzig 1927. L/N 4199. Signatuur 359 E 54: p. 55.

■ De auteurs hebben zestien psychische eigenschappen opgesteld die vereist zijn om schaakmeester te worden, het zogeheten psychogram of professiogram.

■ The authors formulated 16 psychological qualities that are required to become a chess master, the so-called psychogram or professiogram.

schaak-iq

165. Miro Radojčić, 'What is your chess IQ?' In: *Chess life & review* (1971), p. 709. Signatuur 59 B 8.

■ Beschrijving van een opdracht die schaakaanleg zou testen.

■ Description of a test which supposedly assesses a person's talent for chess.

proefpersonen

166. A.D. de Groot, *Het denken van den schaker. Een experimenteel-psychologische studie.* Amsterdam 1946. Ook verschenen als proefschrift (Faculteit der Wis- en Natuurkunde) Universiteit van Amsterdam. L/N 4219. Signatuur 1476 E 46: p. 64.

167. Adriaan de Groot, *Thought and choice in chess.* The Hague 1978. (Psychological Studies: 4). Signatuur XSA 442: p. 415.

■ Ruim een halve eeuw geleden verschenen en lange tijd gezaghebbend, getuige de Engelse vertaling die in 1978 uitkwam. Twee Nederlandse dameskampioenen verleenden hun medewerking aan De Groots experimenten: Fenny Heemskerk en Catharina Roodzant.

■ Published more than half a century ago and the most authoritative for a long time, judging by the English translation which appeared in 1978. Two Dutch women champions contributed to De Groot's experiments: Fenny Heemskerck and Catharina Roodzant.

brein

168. P. Nichelli, J. Grafman e.a., 'Brain activity in chess playing'. In: *Nature* (1994) deel 369, p. 191. Signatuur T 7706.

■ Tegenwoordig kunnen onderzoekers vele vormen van hersenactiviteit lokaliseren en meten. Zij hebben veelvuldig onderzoek gedaan naar schaken en de daarvoor benodigde hersenfuncties. Vooral nog heeft dit neurofysiologische onderzoek zich (nog) niet specifiek toegespitst op mogelijke sekseverschillen. Het zou interessant zijn als ooit eens getest zou worden wat zich in de hersenen van respectievelijk jongens/mannen en meisjes/vrouwen afspeelt tijdens het oplossen van eenzelfde schaakprobleem.

■ Nowadays scientists are able to localize and measure many forms of brain activity. They have frequently investigated the relationship between chess and the functioning of the brain. This neuro-physiological research has not (yet) specifically concentrated on possible gender differences in the field of chess. It would be interesting to test what is going on in the brains of respectively boys/men and girls/women during the process of solving the same chess problem.

vrouwen en schaken in de literatuur, kunst, karikatuur en reclame

women and chess in literature, art, caricature and advertising

■ Dit onderwerp zou alleen al een hele tentoonstelling kunnen vormen. Noodgedwongen is daarom gekozen voor een kleine selectie, die niet representatief kan zijn. Alleen bij de rubriek literatuur en kunst zijn beschrijvingen toegevoegd. Bij de rubriek karikatuur en reclame doet tekst afbreuk aan het beeld.

In het algemeen is het opvallend hoe in de karikaturen de geijkte stereotypen tot vervelens toe herhaald worden; zelden zit er een uitschieter bij. Seksuele toespelingen vormen de hoofdmoot. Man schaakt met vrouw, maar heeft hele andere bedoelingen. Of juist andersom. Man heeft alleen aandacht voor het schaakspel en vrouw blijft mokkend en verveeld achter. Hierbij moet aangetekend worden dat de karikaturen uit de collectie allemaal uit dezelfde periode stammen: de jaren zestig en zeventig.

Hetzelfde geldt voor de meeste reclame-uitingen in KB-bezit, die overigens heel wat leuker zijn. Modellen die de nieuwste mode tonen met een schaakbord tussen hen in, en meer van dat moois. Meestal staan de stukken verkeerd op het bord geplaatst (zie illustratie op p. 161). Het schaakspel als decoratie en als serieus element. Maar het kan ook andersom. De aanbiedingsfolder van de United States Chess Federation van 1998 toont enkele nieuwe schaakcomputers. Toch een beetje saai, dus hier en daar zit een schone brunette met weelderige haren achter het elektronische schaakbord. Van achter haar bril kijkt ze peinzend naar het bord.

■ This subject alone would suffice for an entire exhibition. Therefore, out of sheer necessity only a small selection has been made which cannot be representative. Descriptions have been added only to the sections literature and art. In the sections caricature and advertising descriptive text spoils the image.

In general, it is remarkable how in the caricatures the stock stereotypes are repeated over and over again; a highlight is rarely found. Sexual allusions constitute the main ingredients. A male plays chess with a female, but has altogether different intentions. Or it's just the other way round. The male's attention is exclusively fixed on the game and the female is left behind, sulking and bored. It should be noted that the caricatures in the collection all date from the same period: the 60s and 70s.

The same goes for most advertising texts in the KB holdings, which anyway are a lot more fun. Models showing the latest fashion with a chessboard between them, and similar pretty things. Mostly the chess-pieces are incorrectly positioned on the board (see illustration on p. 161). The game of chess as a decorative and a serious element. But it can also be the other way round. An advertising leaflet of the United States Chess Federation of 1998 shows some new chess computers. Rather boring perhaps, so here and there a pretty brunette with luxuriant hair is seated behind the electronic chessboard. The eyes behind her glasses look pensively at the chessboard.

in de literatuur in literature

schacchis

169. Marcus Hieronymus Vida, *De arte poetica Lib. III [...] eiusdem De ludo scacchorum lib. I [...]*. Romae 1527. L/N 4548. Signatuur 229 E 41: fol. K1r.

170. Marcus Hieronymus Vida, *Het schaakspel. Dichtstuk*. Naar het Latijn [door J.H.J. van Wageningen]. Utrecht 1858. L/N 4590. Signatuur 972 A 40: p. 42-43.

■ Marcus Hieronymus Vida (1490-1566), dichter en later bisschop van Alba, schreef in 1513 zijn beroemde schaakgedicht *Scacchia ludus* ('Het schaakspel'). Het beschrijft een schaakpartij tussen de goden Apollo en Mercurius. Aan het einde, nadat Mercurius gewonnen heeft, dicht Vida hoe Jupiter het schaakspel naar Italië bracht. Jupiter had zijn oog daar op de schone nymf Schacchis laten vallen. Na een innige omhelzing schenkt Jupiter haar in ruil voor het verlies van haar maagdelijkheid schaakstukken in twee kleuren palmhout en een schaakbord van goud en zilver. Hij leert haar de regels van het spel. Zo was Italië het eerste land waar geschaakt werd en draagt het spel nog steeds Schacchis' naam.

■ Marcus Hieronymus Vida (1490-1566), poet and later on bishop of Alba, wrote in 1513 his famous chess poem *Scacchia ludus* ('The game of chess'). The poem describes a game of chess between the gods Apollo and Mercurius. At the end, after Mercurius has won the game, Vida narrates how Jupiter brought the game of chess to Italy. Here Jupiter had cast his eye on the beautiful nymph Schacchis. A close embrace is the result, whereupon Jupiter presents Schacchis with chess-pieces in palmwood of two colours and a chessboard of gold and silver to compensate for the loss of her virginity. He teaches her the rules of the game. Thus Italy became the first country where chess was introduced and this is why the game still bears Schacchis' name.

prinses

171. Jan Kochanowski, *Száchy*. Facsimile uitgave van de Krakow editie 1585. Krakow 1884. Oplage 40 exemplaren. L/N 4421. Signatuur 359 C 92: titelp.

172. Jan Kochanowski. *Száchy*. Wstep napisal Julian Krzyżanowski. Czytelnik 1966. Signatuur 364 H 124: p. 50-51.

■ De belangrijke Poolse dichter Jan Kochanowski (1530-1584) inspireerde zijn komische gedicht 'Het schaakspel' op het schaakgedicht van Hieronymus Vida (zie nr. 169). Kochanowski situeert zijn gedicht niet op de Olympus zoals Vida, maar aan het Deense hof. Het verhaal gaat over een strijd op het schaakbord tussen twee jonge mannen die dingen naar de hand van een mooie prinses.

■ The important Polish poet Jan Kochanowski (1530-1584) based his comic poem 'The game of chess' on the chess poem of Hieronymus Vida (see no. 169). Kochanowski's poem is not set on the Olympus as is Vida's poem, but its action takes place at the Danish court. The story is about a battle on the chessboard between two young men who court a beautiful princess.

stinkend krenge

173. Gratien du Pont, *Les controverses des sexes masculin et féminin*. (Toulouse 1534). Signatuur 230 B 1: fol. 54v.

■ Passend in de rederijkerstraditie van het vernuftig dichten, was het schaakbordgedicht in de Franse en ook Nederlandse literatuur van de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw een letterlijke vorm van speels rijm. Groepjes woorden werden, volgens een eenvoudig rijmschema, over de vakjes van het schaakbord verdeeld. Vervolgens kon het schaakbord op talloze manieren worden 'gelezen' – horizontaal, verticaal, diagonaal, retrograde en nog veel ingewikkelder – terwijl er steeds weer een kloppende tekst ontstond.

Dit schaakbordgedicht van Gratien du Pont is uitzonderlijk. Terwijl de meeste schaakbordgedichten vrome thema's behandelden, zoals lofdichten op Maria, maakt dit schaakbord onderdeel uit van een serie verzen tegen de vrouwelijke sekse. Zo vertelt het dat de vrouw een 'femme abuseresse' (misleidende vrouw) is, 'sans fin menteresse' (eindeloze leugenaarster), en een 'charongne puante' (stinkend krenge). Bovendien, kondigde Gratien du Pont trots aan, is dit schaakbordgedicht, anders dan vele andere, werkelijk al 'schakend' te lezen. Zolang de lezer maar steeds op één kleur blijft, of de zwarte en witte vakjes gelijkmatig afwisselt, blijft het rijmschema netjes kloppen.

Het vers op de rechterpagina staat, afgezien van de misogyne thematiek, los van het schaakbordgedicht.

Jeune abstinence	Jeune incertaine	Jeune mesurée	Chargez pauc.	Jeune de l'air	De ceste incertaine	Jeune trahie	Jeune soufante
Jeune malicieuse	Jeune ignorante	Jeune chaste	Jeune curieuse	Jeune malicieuse	Jeune orgueilleuse	Jeune glorieuse	De ceste laide
Jeune froide	Jeune sage	Jeune libre	Jeune impetive	Jeune froide	Jeune orgueilleuse	Jeune curieuse	De ceste laide
Jeune effrayée	Jeune orgueilleuse	Jeune malicieuse	Jeune curieuse	Jeune malicieuse	Jeune de l'air	Jeune trahie	Jeune soufante
Jeune de l'air	Jeune incertaine	Jeune mesurée	Jeune chargez pauc.	Jeune de l'air	Jeune de ceste incertaine	Jeune trahie	Jeune soufante
Jeune malicieuse	Jeune ignorante	Jeune chaste	Jeune curieuse	Jeune malicieuse	Jeune orgueilleuse	Jeune glorieuse	De ceste laide
Jeune froide	Jeune sage	Jeune libre	Jeune impetive	Jeune froide	Jeune orgueilleuse	Jeune curieuse	De ceste laide
Jeune effrayée	Jeune orgueilleuse	Jeune malicieuse	Jeune curieuse	Jeune malicieuse	Jeune de l'air	Jeune trahie	Jeune soufante
Jeune de l'air	Jeune incertaine	Jeune mesurée	Jeune chargez pauc.	Jeune de l'air	Jeune de ceste incertaine	Jeune trahie	Jeune soufante

■ les controverses des sexes masculin et féminin - 173

■ Fitting the rhetorical tradition of ingenious poetry, the chessboard poem in the French and Dutch literatures of the 15th to the 17th centuries are a literal form of playful rhyme. Small groups of words were distributed among the squares of the chessboard according to a simple rhyme scheme. The board could then be read in countless ways – horizontally, vertically, diagonally, and backwards – the rhyme always being correct.

This poem by Gratien du Pont is exceptional in its theme. While most of the chessboard poems dealt with pious themes, such as the hymns to Mary, this one is part of a series of verses against the female sex. Women are named ‘femme abuseresse’ (misleading woman), ‘sans fin menteresse’ (infinite liar), and ‘charongne puante’ (stinking bitch). Besides, as Gratien du Pont proudly announces, this chessboard poem, unlike many others, is actually meant to be read while using chess moves. As long as the reader sticks to the squares of a single colour or alternates the black and white squares, the rhyme scheme remains correct.

Apart from the mysogynist theme, the verse on the right-hand page stands on its own.

schaakmuze

174. William Jones, *The poetical works of Sir William Jones, with the life of the author*. London 1802. 2 delen. L/N 4415. Signatuur 360 F 197-198: deel 1, titelp. en frontispice.

175. Carlo Marasco, ‘Caïssa, la dea degli scacchi’. Overdruk uit: *Arti Grafiche Ammannati* 16 (1938). L/N 4430. Signatuur 359 B 104: omslag.

■ William Jones schreef het gedicht ‘Caïssa’ in 1763. Het is geïnspireerd op *Scacchia ludus*, het beroemde zestiende-eeuwse schaakgedicht van Hieronymus Vida (zie nr. 169).

Caïssa is een lieflijke boomnymf aan wie Mars, de god van de oorlog, zijn hart verloren heeft. Zij wil echter niets van hem weten. Mars gaat te rade bij Euphron, god van de sport, die voor hem een prachtig schaakspel maakt om de nymf te bekoren. Mars toont Caïssa het spel en legt de regels uit. Haar geestdrift voor het schaakspel maakt zelfs Mars minder afstotelijk en het spel eindigt dan ook in zijn armen. Sindsdien is Caïssa de muze van het schaakspel.

■ William Jones wrote the poem ‘Caïssa’ in 1763. It was inspired by *Scacchia ludus*, the famous 16th-century chess poem by Hieronymus Vida (see no. 169). Mars, the god of war, lost his heart to the lovely dryad Caïssa. She decidedly rejects all his advances, whereupon Mars seeks advice from Euphron, the god of sport. Euphron designs a beautiful chess set for Mars to charm the dryad. The god shows Caïssa the set and explains the chess rules to her. Her passion for the

game transforms her image of Mars who seems less repulsive than before. Not surprisingly the game ends in his arms. Ever since Caissa has been the muse of chess.

koninklijk schandaal

176. Philip Playfair, *The queen and her pawns against the king and his pieces. Or, the royal check-mate. A poem.* London 1820. L/N 4473. Signatuur 360 A 140: teltelp. en frontispice.

■ Playfair gebruikt het schaakspel als metafoor in dit gedicht over een Engels koninklijk schandaal. In 1806 begon een onderzoek naar het gedrag van Caroline, prinses van Wales, echtgenote van de latere koning George IV. In deze 'Delicate Investigation' werd zij vrijgesproken van de aanklacht dat George IV niet de vader van haar kind zou zijn, maar wel aangesproken op haar frivole levensstijl. Toen George IV haar de toegang tot het hof ontzegde, reageerde Caroline met het dreigement zich tot het Engelse volk te richten en de details van het onderzoek openbaar te maken. George IV, die zich evenmin op smetteloos gedrag kon beroemen, koos eieren voor zijn geld.

De kwestie laaide weer op toen George IV in 1820 de Engelse troon besteeg. De Engelse ambassadeurs werd opgedragen te voorkomen dat Caroline aan enig buitenlands hof als koningin zou worden erkend en haar naam werd formeel weggelaten tijdens de liturgie. De publieke opinie koos daarop massaal de kant van Caroline. Zij weigerde een afkoopsom of enig ander compromis. George's poging tot officiële scheiding mislukte jammerlijk. Caroline mocht zich koningin blijven noemen, maar tijdens de kroning niet in Westminster Hall aanwezig zijn. Een paar maanden na de kroning in 1821 stierf zij.

■ Playfair uses the game of chess as metaphor in this poem about an English royal scandal. In 1806 a 'Delicate Investigation' was held to inquire into the nature of conduct of Caroline, princess of Wales, wife to the later king George IV. She was acquitted of the charge of having had an illegitimate child but was censured for frivolous conduct. When George IV declined to receive her at Court, Caroline retaliated by threatening to appeal to public opinion by publishing full details of the 'Delicate Investigation'. George IV, whose reputation was not spotless either, gave in and consented to receive her again.

The affair flared up again on the accession of George in 1820. Orders were given to the English ambassadors to prevent recognition of the princess as queen at any foreign court. Her name also was formally omitted from the liturgy. These acts stirred up a strong feeling in favour of Caroline among the English people. She refused financial compensation or any compromise whatsoever. George's attempt

at official divorce failed signally. Caroline was allowed to assume her title, but was refused admittance to Westminster Hall on coronation day. A few months after the coronation in 1821 she died.

rode dame

177. Lucretia P. Hale, *The queen of the red chessmen*. New York [1858]. L/N 4399. Signatuur 364 c 20: omslag.

■ De rode dame besluit nadat ze van het witte leger heeft verloren, het echte leven te willen leven. Ze transformeert tot Isabella, een allerliefst, geïnteresseerd en mooi meisje. Wanneer ze de witte koning in menselijke gedaante ontmoet en de twee willen trouwen, worden ze terug verbannen naar de doos met schaakstukken. Huwelijken binnen vijandelijke families hebben een tragische afloop.

■ After having lost to the white army, the red queen decides to go in for real life. She transforms into Isabella, an enchanting, interested and lovely girl. When she meets the white king in human shape and the two wish to marry, they are banished back to the box with chess-pieces. Marriages within hostile families end tragically.

doezel ende koning

178. Lewis Carroll, *Through the looking-glass and what Alice found there*. Illustrations by Peter Newell. New York, London 1902. Signatuur 973 N 50: plaat tegenover p. 34.

179. L. Carroll, *The adventures of Alice in wonderland and through the looking glass*. With drawings by Philip Gough. [London 1949]. Signatuur XSG 742: plaat tegenover p. 256.

180. L. Carroll, *Through the looking-glass and what Alice found there*. With the original illustrations by Sir John Tenniel in black and white, and in full colour from eight scenes and figures by Hugh Gee. London 1950. Signatuur XSG 743: plaat 4.

■ Dit klassieke verhaal van Lewis Carroll volgt in opbouw het verloop van een schaakprobleem. Een bizar probleem, dat wel, maar ook een probleem dat in grote lijnen klopt. Na haar aankomst in Spiegelland begint Alice haar tocht als witte pion. Onderweg naar de andere kant van het bord ontmoet ze diverse schaakstukken. Vervolgens promoveert ze tot koningin op d8, slaat de rode dame en zet de doezelende rode koning mat.

■ The structure of this classic story by Lewis Carroll follows the moves of a chess problem. A bizarre problem for sure, but also a problem that on the whole is accurate. After her arrival in Looking-Glass Country, Alice starts out her march as White Pawn. On the way to the other end of the chessboard, she meets various

“Where do you come from?” said the Red Queen”

chess-pieces. Subsequently she is promoted to Queen at square d8, captures the Red Queen and checkmates the dozing Red King.

wabe

181. Lewis Carroll, *Through the looking-glass, and what Alice found there*. With fifty illustrations by John Tenniel. First issue of the first edition. London 1872 [i.e. 1871]. Signatuur 973 N 51: omslag.

■ Eerste druk van Lewis Carrolls tweede meesterwerk. De eerste druk wordt gekenmerkt door de misdruk ('wade' in plaats van 'wabe') in het gedicht 'Jabberwocky' op pagina 21.

■ First edition of Lewis Carroll's second masterpiece. The first edition has a misprint of the word 'wade' for 'wabe' in the poem 'Jabberwocky' on page 21.

witte koningin

182. Esmé Lammers, *Lang leve de koningin*. Amsterdam 1997. Signatuur xsp 662: omslag.

De boekversie van de mooie film *Lang leve de koningin*, geschreven en geregisseerd door Esmé Lammers, kleindochter van Nederlands wereldkampioen schaken Max Euwe. De film won diverse prijzen. Annemarie van Haeringen tekende de illustraties in het boek.

Het sprookjesachtige verhaal gaat over een meisje dat in de ban raakt van het schaakspel. In haar dromen ontmoet ze de witte koningin, die haar van alles leert over het leven en over schaken en die haar helpt haar vader, een sterk schaker, terug te vinden.

■ The book version of the wonderful movie *Long live the queen*, written and directed by Esmé Lammers, granddaughter of the Dutch World Champion Max Euwe. The film won various prizes. Annemarie van Haeringen drew the illustrations for the book.

The story is about a young girl who discovers the magic of chess. In her dreams she meets the white queen, who teaches her about life and chess and who helps her in her search for her father, a strong chess player. An absorbing tale of magic and wonder.

duivelse vrouw

183. V. Barthe, 'Paolo Boi et le diable'. In: *Les Cahiers de l'Échiquier Français* (1936), 50 (numéro spécial), p. 181-182. L/N 6032. Signatuur 361 A 9: p. 182.

184. V. Barthe, *Paolo Boï et le diable. Conte, problème et dessin*. [Ca. 1936]. Lithografie. 50x32 cm. Signatuur Sch Pl 0182.

■ Paulo Boï uit Syracuse was behalve de beste schaker van zijn tijd, ook dichter, soldaat, zeeman en onkreukbaar vrijgezel. Een legende verhaalt

dat hij in het jaar 1570 op een mooie ochtend een schone brunette ontmoette voor de kerk. Tot zijn verbazing bleek het meisje te kunnen schaken. Nog onverwachter, zij bleek een buitengewoon sterke tegenstander. Toen hij haar mat wilde zetten, zag hij opeens hoe zijn witte dame veranderde in een zwarte. Het meisje keek hem triomfantelijk aan in de veronderstelling dat ze gewonnen had. Toch zag Boï nog een mogelijkheid om haar mat in twee te geven. Fronsens begreep de brunette dat ze geen kans meer maakte. Ze stond op en verdween. Paulo Boï realiseerde zich dat hij zojuist tegen de duivel had geschaakt.

■ Paulo Boï from Syracuse was not only the best chess player of his day, he was also a poet, a soldier, a sailor and a confirmed bachelor. Legend has it that on a fine morning in the year 1570 he met a pretty brunette in front of the church. To his amazement the girl turned out to be able to play chess. Even more surprisingly, she turned out to be a remarkably strong opponent. When he wanted to checkmate her, all of a sudden he saw how his white queen changed into a black one. The girl looked at him triumphantly in the belief that she had won. Still, Boï saw an opportunity to checkmate her in two moves. Frowning, the brunette understood that she did not stand a chance. She got up and disappeared. Paulo Boï then realized that he had just been playing against the devil.

elektrocucie

185. Agatha Christie, 'A chess problem'. In: *Encore* 11 (1947), p. 393-403. Signatuur Sch Docu: omslag.

■ Kort verhaal van de wereldberoemde detectiveschrijfster Agatha Christie waarin Hercule Poirot op slimme wijze een schaakmoord ontraadselt – electrocutie via de witte looper, in plaats van het eerder veronderstelde vergif.

■ Short story by world-famous detective writer Agatha Christie in which Hercule Poirot cleverly unravels a chess murder – electrocution by the white bishop instead of the earlier presumed poison.

weesmeisje

186. Walter Tevis, *The queen's gambit*. Eerste editie. New York 1983. Signatuur 7506 B 12: omslag.

■ Een jong eenzaam weesmeisje ontwikkelt zich tot schaakkampioene.

■ A young and lonely orphan girl develops into a female chess champion.

computerexpert

187. Katherine Neville, *The eight*. London 1989. Signatuur XSF 104: omslag.

■ 'Fantasy' roman over een knappe jonge vrouw, briljant computerexpert, op zoek naar de legendarische schaakstukken van Karel de Grote. Zij blij-

■ sofonisba anguissola: 'de schaakpartij' – 188

ken allemaal mee te spelen in een spel dat al eeuwen gaande is en de wereldgeschiedenis meeschrijft.

■ 'Phantasy' novel about a pretty young woman, a brilliant computer expert, in search of the legendary chess-pieces of Charlemagne. Apparently they are all involved in a game which has been going on for centuries and which contributes to the record of world history.

in de beel dende kunst in the visual arts

l achende zusjes

188. Sylvia Ferino-Pagden & Maria Kusche, *Sofonisba Anguissola. A Renaissance woman*. Washington 1995. Catalogus van de tentoonstelling gehouden in The National Museum of Women in the Arts, Washington DC, 7 april-15 juni 1995. Signatuur xSP 997: plaat 6. Afbeelding van het schilderij *Het schaakspel* (1555) van Sofonisba Anguissola. Museum Narodowe, Poznan, Polen.

■ Sofonisba Anguissola (1532-1625) was een talentvolle professionele kunstenaar uit Italië, die bijna twintig jaar voor Philips II in Spanje werkte.

Op dit schilderij zien we drie van haar zusters gezeten achter een schaakbord. Het is een bijzonder schilderij. De zusjes zijn lachend afgebeeld, terwijl zestiende-eeuwse portretten altijd vrij formeel van karakter waren. Pas een eeuw later werden in de Hollandse en Vlaamse schilderkunst dagelijkse en intieme momenten vastgelegd. Ook de kamenier in de rechterhoek is opvallend: kameniers komen nauwelijks voor op zestiende-eeuwse schilderijen.

■ Sofonisba Anguissola (1532-1625) was a talented professional Italian painter who worked for Philip II of Spain for almost 20 years. In this painting we see three of her sisters seated at a chessboard. The painting is remarkable for the fact that the sisters have been depicted with smiling faces, whereas 16th-century paintings are usually rather formal in character. Not until a century later were familiar everyday moments captured in Dutch and Flemish painting. Another striking feature is the lady's-maid in the right-hand corner. Lady's-maids are hardly ever depicted in 16th-century paintings.

mat en kus

189. Alfred E. Chalon, *The approaching check mate = L'échec et mat inévitable*. 1819. Gravure door Henry Meyer. 28,5x24 cm. Signatuur Sch Pl 0187.

190. Alfred E. Chalon, *Retaliation = La revanche*. 1819. Gravure door Henry Meyer. 28,5x24 cm. Signatuur Sch Pl 0188.

■ Een stelletje speelt een schaakpartij. Zij zet hem mat. Hij steelt een kus. Alfred Chalon (1780-1860) was schilder aan het hof van koningin Victoria.

■ A couple playing a game of chess. She checkmates him. He steals a kiss. Alfred Chalon (1780-1860) was a painter at the court of Queen Victoria.

pat en mat

191. Kleurenkopie van George Cruikshank, *Stale Mate*. 1821. Ets. 16,6x21 cm. Signatuur Sch Pl 0211.

192. Kleurenkopie van George Cruikshank, *Check Mate*. 1821. Ets. 21,5x23,7 cm. Signatuur Sch Pl 0212.

■ Twee mooie karikaturen van de Engelse George Cruikshank (1792-1878). De originele etsen bevinden zich in de Cruikshank Collection in de Firestone Library van Princeton University.

■ Two fine caricatures by George Cruikshank (1792-1878). The original etchings are in the Cruikshank Collection in the Firestone Library of Princeton University.

partij zonder eind

193. Desperret, *Quand donc finira cette partie*. [Ca. 1832]. Handgekleurde lithografie. 30x24,5 cm. Signatuur Sch Pl 0190.

■ Satirische afbeelding van de Franse graveur Desperret († 1865) verschenen in het Franse tijdschrift *La Caricature*. Louis Philippe, koning van Frankrijk van 1830 tot 1848 en herkenbaar aan zijn peervormige hoofd, schaakt tegen de Franse Republiek.

■ Satirical picture by the French engraver Desperret († 1865) which appeared in the French magazine *La Caricature*. Louis Philippe, king of France from 1830 to 1848, recognizable by his pear-shaped head, plays chess against the French Republic.

bevestiging

194. Elizabeth L. O'Leary, *At beck and call. The representation of domestic servants in nineteenth-century American painting*. Washington, London 1996. Signatuur MDT 530: plaat 5.

■ Afbeelding van het schilderij *De schaakspelers – Schaakmat* (ca. 1836) van George W. Flagg (1816-1897) in het bezit van de New York Historical Society. Het lijkt erop dat de vrouw in het schilderij net haar tegenstander mat heeft gezet en dat ze wacht op zijn bevestiging. Het zou hier om een liefdespaar kunnen gaan.

■ Picture of the painting *The Chess players – Check mate* (c. 1836) by George W. Flagg (1816-1897) in the possession of the New York Historical Society. The woman in the picture supposedly has announced checkmate to her opponent, but seems to wait for him to verify her victory. The two chess players might very well be a courting couple.

benjamin frankl in mat gezet

195. A. Saidy & N. Lessing, *The world of chess*. New York 1974. Signatuur XSM 018: afbeelding op p. 15.

■ Lady Howe zet Benjamin Franklin mat op een schilderij (ca. 1865) van de Engelsman Edward Harrison May (1824-1887). De Amerikaanse staatsman, drukker en wetenschapper Benjamin Franklin (1706-1790) was een toegewijd schaker. In 1779 publiceerde hij 'Morals of chess' in *The Pennsylvania Gazette*, de eerste in Amerika gedrukte verhandeling over schaken. De Mansion Collection, Yale University Art Gallery, New Haven.

■ Lady Howe checkmates Benjamin Franklin in a painting (c. 1865) by the Englishman Edward Harrison May (1824-1887). The American statesman, printer and scientist Benjamin Franklin (1706-1790) was a devoted chess player. In 1779 he published in *The Pennsylvania Gazette* 'Morals of chess', the first essay on chess published in America.

The Mansion Collection, Yale University Art Gallery, New Haven.

shakespeare

196. R. Finkensteller e.a., *Schaken. 2000 jaar geschiedenis van het spel en de meesters*. Haarlem 1989. Signatuur XSM 011: p. 165.

■ De scène waarin Ferdinand en Miranda schaken in Shakespeares *The tempest* is hier afgebeeld op een schilderij van Edward Reginald Frampton, een Engelse pre-Rafaelitische kunstenaar (ca. 1870-1923).

Privé-collectie.

■ 'Ferdinand and Miranda playing chess', a scene from Shakespeare's *The tempest* is depicted here in a painting by Edward Reginald Frampton, an English pre-Raphaelite artist (c. 1870-1923).

Private Collection.

buiten

197. E. Kilmurray & R. Ormond (eds.), *John Singer Sargent*. London 1998. Signatuur MDK 846: p. 248.

■ De Amerikaanse kunstenaar John Singer Sargent (1856-1925) schilderde *De schaakpartij* rond 1907 tijdens een verblijf in Purtud, Noord-Italië.

■ *The chess game* was painted around 1907 by the American artist John Singer Sargent (1856-1925) during a sojourn in Purtud, Northern Italy.

geheime afspraak

198. Alfred Tennyson, *The idylls of the king*. With 21 tipped-in colour plates by Eleanor Fortescue Brickdale. London 1911. De luxe editie, gedrukt in 350 door de illustrator gesigioneerde exemplaren. Dit is nr. 91. Signatuur 973 N 49: plaat tegenover p. 86.

■ Tennysons *Idylls of the King* bestaat uit verschillende gedichten over de legenden rond koning Arthur, van zijn liefde voor Guinevere tot de ondergang van zijn koninkrijk. Tennyson was een schaakliefhebber, in 1885 werd hij voorzitter van de British Chess Association.

Deze afbeelding van een aquarel van Eleanor Fortescue Brickdale (1871-1945) toont een peinzende koningin Guinevere achter het schaakbord. In sommige teksten over koning Arthur staat dat Guinevere en Lancelot geheime ontmoetingen voorbereidden als ze aan het schaken waren.

■ Tennyson's *Idylls of the King* consists of several poems about the legends of King Arthur, from his falling in love with Guinevere to the ultimate ruin of his kingdom. Tennyson was a chess lover, in 1885 he became President of the British Chess Association.

This picture of a watercolour by Eleanor Fortescue Brickdale (1871-1945) illustrates pensive Queen Guinevere behind the chessboard. In some texts about King

Arthur is written that Guinevere and Lancelot arranged secret assignments on the pretext of playing chess.

jubel ende pionnen

199. Robert Högfeldt, *Schachmatt!* [Ca. 1930]. Offset. 39,5x30 cm. Signatuur Sch Pl 0181.

■ Dame en paard zetten de zwarte koning mat. De zwarte pionnen treuren en de witte juichen. Aquatint van de Zweedse kunstenaar Robert Högfeldt (1894-1986).

■ Queen and knight checkmate the black king. The black pawns mourn and the white ones rejoice. Aquatint by the Swedish artist Robert Högfeldt (1894-1986).

aanstekelijk

200. J.W. Niemeijer, *Schaken als thema in de beeldende kunst*. Wassenaar 1961. Signatuur 60 B 115: omslag.

■ De passie voor het schaakspel kan aanstekelijk werken. Dit boek is geschreven door de zoon van Meindert Niemeijer, grondlegger van de KB-schaakcollectie. Jan Wolter Niemeijer was destijds directeur van het Rijksprentenkabinet in Amsterdam.

■ Passion for the game of chess may be contagious. This book was written by the son of Meindert Niemeijer, founder of the KB chess collection. Jan Wolter Niemeijer was director of the Rijksprentenkabinet in Amsterdam at the time.

naakt

201. Calvin Tomkins, *Duchamp. A biography*. London 1997. Signatuur MCW 970: p. 425.

■ De Franse kunstenaar Marcel Duchamp (1887-1968), die een verwoed schaker was, schaakt hier met Eve Babitz, een twintigjarige studente en kunst-groepie, in een zaal van het Pasadena Art Museum in Californië tijdens een overzichtstentoonstelling van Duchamps werk in 1963. Duchamp won de eerste partij in drie zetten. De overige partijen won hij ook, al speelde Eve wel wat beter toen ze niet meer zo zenuwachtig was.

■ The French artist Marcel Duchamp (1887-1968), who was a passionate chess player, plays here with Eve Babitz, a 20-year old student and art groupie, in the Pasadena Art Museum in California where a full-scale retrospective exhibition of his work was held in 1963. Duchamp won the first game in three moves. He won all the others too, although Eve got a little better as her nervousness receded.

diepgaand

202. Marion Faber, *Das Schachspiel in der europäischen Malerei und Graphik (1550-1700)*. Wiesbaden 1988. Signatuur XSN 570: omslag.

■ Diepgaande studie over het schaakspel in de Europese schilderkunst en grafiek. Op het omslag is de gravure *Le jeu des échecs* (1686) van Nicolas Arnoult afgebeeld.

■ Penetrating study on the game of chess in painting and graphic art. The cover depicts the engraving *The chess game* (1686) by Nicolas Arnoult.

■ jardin des modes, december 1968 – zie p. 145/146

geraadpleegde literatuur bibliography

- Anne-Marie Benschop e.a., *De eerste honderd jaren. Kroniek van het Leidsch Schaakgenootschap. 1895-1995*. Leiden 1995. Signatuur XSB 372.
- *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana. A catalogue of the chess collection in the Royal Library The Hague* (L/N). The Hague 1955. Signatuur LZ SCHAA 20. BIB1. Elektronische versie: <http://www.kb.nl>.
- *British Chess Magazine* (BCM). L/N 6135. Signatuur 362 B 1.
- Jacqueline Eales, *Women & chess from N.P. Gerbanyevskaya to Judit Polgar, 1860-1990*. Paper delivered 4 July 1999 to the Women and Brainpower Conference, Royal Holloway College, London University. Signatuur Sch Docu.
- P. Feenstra Kuiper, *Hundert Jahre Schachturniere*. Amsterdam 1964. Signatuur LZ SCHAA 10. FEE1.
- D.W. Fiske, *The book of the first American Chess Congress*. New York 1859. Signatuur 973 c 17.
- Jeremy Gaige, *Chess personalia. A biobibliography*. Philadelphia 1994. Signatuur LZ SCHAA 10. GAI3.
- Regina Grünberg & Gerd Treppner, *Frauen am Schachbrett*. Hollfeld 1991. Signatuur XSG 738.
- David Hooper & Kenneth Whyld, *The Oxford companion to chess*. 2nd edition. Oxford, New York 1992. Signatuur LZ SCHAA 10. HOO.
- *The Household Chess Magazine* (HCM). L/N 6129. Signatuur 973 D 2.
- Bert Kieboom e.a., *Eeuwig schaak. Honderd jaar Schaakclub Utrecht 1886-1986*. Utrecht 1986. Signatuur XSD 892.
- H.J.R. Murray, *A history of chess*. Reprint of the 1913 edition. Northampton [1986]. Signatuur LZ SCHAA 30. MUR 1.
- L/N, zie *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana*.
- *Tijdschrift van den Nederlandschen schaakbond*. L/N 6203. Signatuur 361 E 33.
- Anne Sunnucks, *The encyclopaedia of chess*. With contributions from M. Euwe a.o. 2nd edition. London, New York 1976. Signatuur Sch D 5228.

verantwoording illustraties

De nummers achter de onderschriften verwijzen naar de catalogusnummers op p. 76-160.

De redactie heeft ernaar gestreefd het copyright van alle opgenomen illustraties te achterhalen. Degenen die niettemin menen alsnog zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich tot de Koninklijke Bibliotheek te wenden.

A Chess Problem

"What are you doing, Bridget?"

"Sure, ma'm. I'm trying to solve one of them chess problems in the newspapers."

